

יוני 2014

אני מונצח משמע אני קיים

מוקדש לזכרה של ענבר עטיה ז"ל
שנרצחה בפיגוע בדיזנגוף סנטר 4.3.1996

סמינריון- צדק חברתי

דר' עירית קינן

מגישה:

ענת רגב-אדלר   025524588

סייעה בהכנת העבודה: אלינור ביטון-בריח   032323867

תוכן עניינים

3.....	מבוא
	פרק א' – סקירה היסטורית
4.....	הכרונולוגיה של התפתחות יום הזיכרון
5.....	הכרונולוגיה של התפתחות ההכרה בחללים ובנפגעים
7.....	פרק ב' – הנצחת אזרחים בישראל בעבר והיום
11.....	פרק ג' – צדק הכרתי
13.....	פרק ד' – דיון
16.....	סיכום
17.....	ביבליוגרפיה

מבוא

במשך 65 שנות קיומה ידעה מדינת ישראל, מלחמות, אסונות צבאיים ופעולות טרור שגבו חיים ונפגעים רבים. הטרור אינו מבחין בגזע, בדת, במין. הטרור אינו מבחין בין אזרח לחייל. בעבודה זו אבחן האם המדינה, מבחינה בין אזרח שנרצח בפיגוע טרור, לבין חייל שנרצח באותו הפיגוע טרור והאם אזרחים שנרצחו בפיגועי טרור מונצחים באופן שונה מחיילים שנרצחו באותם הפיגועים.

בפרק הראשון של העבודה אסקור את הכרונולוגיה של התפתחות יום הזיכרון מאז 1940, עוד לפני קום המדינה ועד היום וכן את הכרונולוגיה של התפתחות ההכרה בחללים ובנפגעים. בפרק השני, אתאר את הנצחת אזרחים בישראל בעבר והיום ואת הוויכוח והמאבק ציבורי בנוגע להכרתה של המדינה באחריותה לזכרם ולהנצחתם של אזרחי מדינת ישראל שנהרגו בפיגועי טרור. אדגיש כי ההנצחה היא סוג של אמירה: כל עוד אהוב ליבנו **מונצח משמע הוא קיים**, הוא לא נעלם, הוא כאן. לנצח.

בפרק השלישי, אבדוק מהו צדק הכרתי.

בפרק הרביעי אתמקד באי הצדק הכרתי ביחס להנצחת אזרחים שנרצחו בפעולות האיבה ונבדוק האם עצם ההפרדה בין הנצחת חללי צה"ל להנצחת חללי משפחות האיבה מהווה עוול הכרתי.

פרק א' - סקירה היסטורית

הכרונולוגיה של התפתחות יום הזיכרון

יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל והמושג "משפחת השכול" הלכו והתגבשו במהלך שנות קיומה של מדינת ישראל.

מקום המדינה ועד היום, חלו תמורות בהתייחסות החברה הישראלית לשכול. בשנותיה הראשונות של המדינה, הזיכרון וההנצחה בישראל עוצבו ע"י רשויות ממלכתיות ועל ידי גורמים פרטיים שקיימו ביניהם מארג יחסים מורכב. בתחילה, הייתה האדרה לחללי מערכות ישראל והמוות 'הצבאי' תפס תפקיד מרכזי בעיצוב דמותו של "הצבר", "הישראלי החדש", הנערץ. במהלך שנות הקמת מדינת ישראל, דעה זו הייתה רווחת וכמעט ולא נשמעו קולות כנגדה.

חלל מערכות ישראל מוגדר כמי שנפל בפעילות מבצעית או באימונים או נפטר בעת שהשתתף במאבק על קיומה של מדינת ישראל או למען תקומתה. במושג זה נכללים חללי המחותרות שנפלו למען תקומת ישראל (נספרים כלל החללים מאז 1860, עם היציאה להתיישבות מחוץ לחומות בירושלים), וחללים מקרב לוחמי היישוב בצבא הבריטי בימי מלחמת העולם השנייה, חיילי צה"ל, ואנשי המשטרה, שב"ס, שב"כ והמוסד (משרד הביטחון).

לאחר מלחמת העצמאות, מלחמה שבה נהרגו מספר הלוחמים הגדול ביותר, בשנת 1950, חוקק חוק "משפחות חיילים שנספו במערכה" (תגמולים ושיקום) תשי"א-1950, המגדיר את מעמדו של החייל שנספה. החוק מאפשר תגמולים ושיקום למשפחתו של מי, שבעת פטירתו היה חייל או חייל משוחרר, ואשר מת כתוצאה מחבלה, ממחלה או מהחמרת מחלה, שאירעו בתקופת שירותו ועקב שירותו. החוק נדיב ומציין כי מוות ממחלה, אשר יש יסוד סביר להניח כי חלה בה עקב שירותו, רואים בו חלל צה"ל. מנגד, החוק קובע כי אם מותו של החייל נגרם כתוצאה מ"התנהגות רעה וחמורה", לא יחולו על בני משפחתו הוראות החוק (ספר החוקים, 1950).

יום הזיכרון נקבע לראשונה בד' באייר בשנת 1940 לזכר הנופלים במאורעות תרצ"ו-תרצ"ט (פורסם בעיתון דבר ב 6.5.1940) האזכרות לזכר חללי מלחמת העצמאות, התקיימו בשנתיים הראשונות במהלך יום העצמאות עצמו. בקרב המשפחות השכולות הייתה תחושה קשה, שכן קיום האזכרות לצד החגיגות היה קשה מבחינה רגשית, והם חשו שלא מכבדים את קרוביהם בצורה נאותה. מכאן עלתה דרישתן של המשפחות השכולות לייחד יום מיוחד לזכר הנופלים.

שר הביטחון, דוד בן-גוריון, הקים ב 1951 מועצה ציבורית להנצחת הנופלים, וזו המליצה על ד' באייר כ"יום הזיכרון הכללי לגיבורי מלחמת הקוממיות" ועל אופיו. יום לפני יום העצמאות בכדי להדגיש ולסמל את הקשר בין הנופלים שמסרו נפשם למען המדינה: "ד' באייר הוא יום זיכרון גבורה ללוחמי צבא-הגנה לישראל שנתנו נפשם על הבטחת קיומה של מדינת ישראל וללוחמי מערכות ישראל שנפלו למען תקומת ישראל, להתייחדות עם זכרם ולהעלאת מעשי גבורתם" (חוק יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל, התשכ"ג, 1963- אתר הכנסת) הצעה זו אושרה בממשלה לקראת יום הזיכרון השלישי.

בשנת 1963, עיגנה הכנסת בחוק את "חוק יום הזיכרון לחללי מלחמת הקוממיות וצבא הגנה לישראל". החוק מפרט את אורחות היום ואת סממניו כגון הורדת הדגל לחצי התורן, הדלקת נרות זיכרון, תפילות, טקסים, אמירת יזכור, איסור על פתיחת בתי עסק ומקומות בידור וכו' (חוק יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל, התשכ"ג, 1963- אתר הכנסת)

ב-1980 שונה שמו ל"חוק יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל". שכולל גם את זכרם של חללי כוחות הביטחון משורות המשטרה, המוסד ושירות הביטחון הכללי. עזריהו מצביע על העובדה כי החלטות רבות בנוגע לחוק התקבלו בצורה אינטואיטיבית, והן מייצגות את המיתוס ואת הצורך הקיומי באותה העת של הגנה על המולדת בכל מחיר (עזריהו, 1995). למעשה, מאז שנת 1967, נפתח ערב יום הזיכרון בעצרת מרכזית ברחבת הכותל בהשתתפות משפחות שכולות והנהגת המדינה. עצרת המשמרת את הנרטיב של האדרת הנופלים. למחרת מתקיים טקס מרכזי בהר הרצל בהשתתפות הורים שכולים, ראש הממשלה והרב הראשי לישראל (ויצטום, מלקינסון 1993).

בשנת 1998, החליטה ועדת השרים לענייני סמלים וטקסים, לשלב ביום הזיכרון לחללי מערכות ישראל את הנצחת נפגעי פעולות האיבה, והוא נקרא מאז "יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל ולנפגעי פעולות האיבה" (ועדת הסמלים והטקסים, 1998). וזה שמו עד היום.

הכרונולוגיה של התפתחות ההכרה בחללים ובנפגעים

בשנת 1970, חוקק "חוק התגמולים לנפגעי פעולות איבה" (אתר הכנסת 1970) לפיו, נפגע פעולות איבה מוגדר כישראלי שנפגע באופן ישיר מפעולת איבה שבוצעה בישראל או בחו"ל, ובתנאי שמעשה האיבה נעשה על רקע הסכסוך הישראלי-ערבי או הסכסוך הישראלי-פלסטיני, או שפעולת האיבה בוצעה על ידי ארגון טרור. לכלל זה חריגים רבים, לדוגמה תיירים, עובדים זרים או פלסטינים בעלי היתר עבודה שנפגעו בפעולות טרור בישראל, עובדי מספר חברות ישראליות בחו"ל שאינם ישראלים ועוד. כן נכללים בקבוצת נפגעי פעולות האיבה גם מספר אזרחים שנפגעו מפיצוץ נפלי תחמושת. חיילי צה"ל או אנשי כוחות ביטחון שנפגעו בפעולת איבה נחשבים כחללי מערכות ישראל ולא כנפגעי פעולות איבה.

לאור חשיבותו הציבורית והחברתית של יום הזיכרון ובעקבות המחלוקת שנוצרה לגביו בין משפחות חללי פעולות האיבה למשפחות חללי צה"ל, ב-19 באפריל, 1999, מונתה ע"י ועדת השרים, ועדה בראשותו של שופט בית המשפט העליון (בדימוס), יעקב מלץ: "ועדה להנצחת חללי פעולות האיבה והטרור". מטרתה העיקרית של ועדת מלץ, היתה לדון ולגבש המלצות בעניין יום הזיכרון המרכזי לחללי פעולות האיבה והטרור או לאזכרה ממלכתית מרכזית ביום הזיכרון לחללי מערכות ישראל. יצויין, כי למרות שבתחילה לא השתתף נציג מטעם "ארגון אלמנות ויתומי צה"ל", ולמרות שעתירתם להשתתף לא התקבלה, הוחלט להיעתר ולצרפם לדיוני הועדה, בנוסף לנציג ארגון "יד לבנים" (מלץ 2000).

הועדה גיבשה המלצות בנושאים שונים: קביעת קריטריונים להכרה בחללי פעולות האיבה והטרור, כזכאים להנצחה באתר הממלכתי בהר הרצל; אישור שמות החללים להנצחה וחקיקתם באתר ההנצחה; קביעת מנגנון קבוע לטיפול בהנצחת חללי פעולות האיבה והטרור; בחינת סוגיית

הנצחת שמות חיילים אשר נפלו בפעולות האיבה והטרור; המלצה בדבר קביעת יום זיכרון מרכזי לחללי פעולות האיבה והטרור או אזכרה ממלכתית מרכזית ביום הזיכרון לחללי מערכות ישראל. במהלך ישיבות הועדה התגלעו מחלוקות רבות בין נציגי ארגוני חללי מערכות ישראל לבין נציגי ארגוני נפגעי והרוגי פעולות האיבה והטרור, בעניין דמותו של יום הזיכרון. בהמשך נקבע ע"י ועדת השרים לענייני סמלים וטקסים, כי ביום הזיכרון עצמו, יתקיימו שני טקסים רשמיים בהר הרצל- בשעה 11:00 הטקס הרשמי לחללי מערכות ישראל וכוחות הביטחון, ובשעה 13:00, מתקיים הטקס הרשמי להנצחת נפגעי פעולות האיבה.

גם בתפילת הזיכור חלו שינויים (שמיר, 2002) ובשנות ה-90, נוסף לנוסח ה"זיכור" המשפט הבא:

"וכל אלה שנרצחו בארץ ומחוצה לה בידי המרצחים מארגוני הטרור"

תפילת זיכור - זיכור עם ישראל

יִזְכֹּר עִם יִשְׂרָאֵל אֶת בְּנָיו וּבָנוֹתָיו,

הַנְּאֻמָּנִים וְהָאֲמִיצִים, חֲזֵלֵי צָבָא-הַגָּנָה לְיִשְׂרָאֵל,

וְכָל לוחָמֵי הַמַּחְתָּרוֹת וְחֲטִיבוֹת הַלוחָמִים

בְּמַעֲרְכוֹת הָעֵם, וְכָל אֲנָשֵׁי קְהִילַת הַמּוֹדִיעִין

וְהַבְּטָחוֹן וְאֲנָשֵׁי הַמְשָׁטְרָה אֲשֶׁר חָרְפוּ נַפְשָׁם

בְּמִלְחָמָה עַל תְּקוּמַת יִשְׂרָאֵל,

וְכָל אֱלֹהֵי שְׁנֵרְצָחוּ בְּאַרְץ וּמְחוּצָהּ לָהּ

בְּיַד מְרַצְחִים מְאֻרְגָּנֵי הַטְּרוֹר.

יִזְכֹּר יִשְׂרָאֵל וְיִתְבָּרַךְ בְּזֵרְעוֹ וְיֵאָבֵל עַל זֵיו הָעֲלוּמִים

וְחֲמַדַּת הַגְּבוּרָה וְקִדְשֵׁת הַרְצוֹן וּמִסִּירוֹת הַנֶּפֶשׁ

אֲשֶׁר נִסְפוּ בְּמַעֲרָכָה הַכְּבֵדָה.

יְהִיו חֲלָלֵי מַעֲרָכוֹת יִשְׂרָאֵל עֲטוּרֵי הַנֶּצְחוֹן

חַתוּמִים בְּלֵב יִשְׂרָאֵל לְדוֹר דוֹר.

פרק ב - הנצחת אזרחים בישראל בעבר והיום

"המעט שאנו, החיים, יכולים לגמול לחברנו המתים -

הוא הזיכרון ההולך אחריהם ואיתנו" יצחק רבין

במשך 65 שנות קיומה ידעה מדינת ישראל, מלחמות, אסונות צבאיים ופעולות טרור שגבו חיים ונפגעים רבים. התקפות הטרור הפתיעו את האזרחים בימים שונים, ימי חול או ימי חג, בשעות שונות ובמיקומים שונים. ברחובות העיר, בתחנות אוטובוס, תחנות רכבת, במסעדות, בקניונים בשווקים ובאוטובוסים. אנשים נפצעו ונרצחו בעת הליכתם על המדרכה, בעת חציית הכביש, בנסיעה באוטובוס או במכונית הפרטית ואפילו בביתם. המחבלים הטמינו מטעני נפץ, התאבדו כשהם נושאים את מטעני הנפץ על גופם, הפעילו מכוניות תופת וירו בקורבנות. המחבלים הם גברים, נשים, נערים ואילו הנפגעים והנרצחים הם אזרחים, חיילים, נשים, ילדים, זקנים, תינוקות, עולים חדשים, ערבים, תיירים ועובדים זרים. תושבי ישראל הם שותפי גורל בכל מה שקשור לטרור. הטרור לא מבחין בגזע, בדת, במין. הטרור לא מבחין בין אזרח לחייל.

לאור מצבם הקשה של פצועי פעולות האיבה, הציבור והרשויות מצופים לסייע ככל שניתן על מנת להקל על הכאב ולפצות על הסבל. הפצועים, הנכים בגוף ובנפש, אלו שבנוסף לכותם איבדו בני משפחה (אחד או יותר), משפחות שלמות שנפצעו, ילדים שאיבדו את ההורים שלהם, הורים שאיבדו את ילדיהם, עולים חדשים, עובדים זרים, ערבים אזרחי המדינה ותיירים מקבלים את הטיפול הנדרש באמצעות המוסד לביטוח לאומי (ינאי 2007). "על פי חוק התגמולים לנפגעי פעולות איבה תש"ל-1970, משפחות הנספים בפעולות איבה זכאים לתגמולים, לשיקום, למענקים ולהטבות. שיעורי התגמולים המשולמים למשפחות הנספים נקבעים על פי חוק משפחות חיילים שנספו במערכה (תגמולים ושיקום) תש"י - 1950."

המדינה פועלת להשוות את הזכויות של הרוגי פעולות האיבה להרוגי המערכה בצה"ל, אך סוגיית ההנצחה וההכרה בקרבנם של הרוגי פעולות האיבה נמצאת בישראל במקום נמוך יותר מזה של החיילים.

מאז ומתמיד ידעו מוסדות המדינה ואזרחיה להנציח את מתייהם. לא רק למען הדורות הבאים אלא גם כטיפול לנפש הנשארים. להנצחה חשיבות רבה בהתמודדות עם האבל האישי והחברתי. ההנצחה היא סוג של אמירה: כל עוד אהוב ליבנו מונצח משמע הוא קיים, הוא לא נעלם, הוא כאן. לנצח. "ההנצחה באה למנוע את השכחה. ההנצחה באה למנוע את סופיות המוות" כותב יוסי צור, אביו של אסף צור שנרצח בפיגוע בקו 37 בחיפה ושהקים את אתר האינטרנט "ארץ זוכרת יושביה".

יש מגוון רחב של דרכים להנצחה, ספרים, שירים, סרטים, קריאת שמות רחובות ומוסדות ציבור (בתי ספר, בתי חולים), גינות ציבוריות, מלגות, הקדשת עבודות, קריאת שם של אדם אחר על שם הנפטר ובשנים האחרונות בעידן טכנולוגי מתקדם, גם אתרי הנצחה וירטואליים ברשת האינטרנט.

ההנצחה מאפשרת לאנשים שלא הכירו את הנרצחים, להכירם, ללמוד עליהם והכי חשוב לזכור אותם "למשפחות השכול ההנצחה היא צורך כמעט בלתי נשלט, הרי מה נשאר אחרי ילדנו שהלכו" אומר יוסי צור (צור, 2007).

ההנצחה יש תפקיד פסיכולוגי חשוב בתהליך האבל והשיקום לאחר מותו של אדם קרוב (סיון, 1991). ההנצחה מועילה לאדם האבל הן בכך שהיא מספקת לו תמיכה חברתית ותחושה של עשייה ושל מעורבות והן בכך שהיא מאפשרת לו התנתקות איטית מהנפטר באמצעות הפיכתו לאובייקט מוחשי (למשל באנדרטה, בספר או בחורשה). ההנצחה מאפשרת השלמה עם הסתלקותו של המת מבלי לטשטש את זכרו. מטרתו של תהליך ההנצחה הוא להעביר את הזיכרון שלו מזיכרון אישי-משפחתי לזיכרון קולקטיבי, למעגל רחב יותר של אנשים. אמנם פעולת ההנצחה היא אישית, פנימית ומתרחשת בין אדם לבין עצמו, אך לא די בה בהנצחה האישית בכל מה שקשור להרוגי פעולות האיבה, אזרחי מדינת ישראל שנרצחו במלחמת העורף.

ההנצחה הינה מילוי החוב המוסרי של המדינה לנופלים שהקריבו חייהם למען הקמתה וקיומה. הנצחת מתים ושמירת זיכרונם הם דפוסי זיכרון מובנים ביהדות. זאת, אף כי המושג "הנצחה", אין לו שורש במקורותינו הקדומים והוא חידוש לשוני התואם את רוח זמננו. המושג הנצחה מתחבר ביהדות למושג "זיכרון". ההנצחה, מעצם הגדרתה, חורגת ממעגלי הפרט ומקבלת משמעות ציבורית. היגון והשכול הם נחלת הקרובים ביותר וחלק מצנעת הפרט. הזיכרון, לעומת זאת, חייב להיות נחלת החברה כולה ולהוות חלק מן הזיכרון הקולקטיבי של העם כולו (ויצטום, מלקינסון 1993).

משחר ימיה, סבלה מדינת ישראל ממלחמות ומפיגועי טרור. בעבר היתה המלחמה בעיקר בחזית אך בשני העשורים האחרונים, האזרחים נאלצים להתמודד באופן תדיר עם איומי הטרור, יש האומרים כי האבחנה בין עורף לחזית הולכת ומטשטשת. ריבוי הפיגועים, הנפגעים והנרצחים הובילו לוויכוח ומאבק ציבורי בנוגע להכרתה של המדינה באחריותה לזכרם ולהנצחתם של אזרחי מדינת ישראל שנהרגו בפיגועי טרור.

הנצחת הרוגי פעולות האיבה בפועל:

האנדרטה הממלכתית לזכר קורבנות פעולות האיבה בהר הרצל

אתר ההנצחה לחללי פעולות איבה בהר הרצל הוקם בשנת 1998. האתר עוצב ותוכנן על-ידי האדריכלים משה וריטה אורן, ונבנה על-ידי המוסד לביטוח לאומי ומשרד הביטחון תוך שיתוף-פעולה עם ארגון הרוגי פעולות איבה. שמות האזרחים, חללי פעולות האיבה, חקוקים בלוחות לפי תקופות האירועים משנת 1851 ועד ימנו. האנדרטה נמצאת בקצה בית הקברות הצבאי ומסמלת את עמידת העם היהודי בארצו כנגד אלה המנסים לפגוע בהמשך קיומו. על קירות אתר ההנצחה חקוקים שמותיהם של כל הנספים במערכה האכזרית שנכתפה על תושבי מדינת ישראל.

אתר "לעד"

במקביל להקמת האנדרטה בהר הרצל, המדינה הקימה, באמצעות המוסד לביטוח לאומי, את אתר "לעד" אתר וירטואלי לזכר האזרחים הרוגי פעולות האיבה. באתר מונצחים שמותיהם וסיפוריהם של למעלה מ 3500 אזרחי ישראל שנרצחו במלחמת העורף. המבקר באתר יכול לאתר

מידע לפי שם פרטי החלל, שם משפחה, מקום מגורים, מקום או תאריך האירוע. השימוש במושג "מלחמת העורף" באתר "לעד" מבליט את ההתייחסות אל קורבנות פעולות האיבה כאל אזרחים שחילו ונהרגו במסגרת מאבקה הקיומי של המדינה.

"אוהל יזכור"

למרות "הישגי" משפחות חללי הרוגי פעולות האיבה הכוללים את שינוי שם יום הזיכרון, שינוי תפילת "יזכור" והשוואת זכויותיהם החומריות, עדיין נותר שוני מהותי בין שני סוגי החללים. בשנת 2010 הוחלט על הקמת אתר הנצחה לאומי - היכל הזיכרון הלאומי- המתוכנן להיבנות בהר הרצל בירושלים. האתר ייבנה בסמוך לשער הכניסה למתחם הר הרצל וישמש כאתר המרכזי להנצחת זכרם של חללי מערכות ישראל. באפריל 2012 אישרה הממשלה את הקמתו של היכל הזיכרון הלאומי בשווי של 40 מיליון שקל למרות עתירתם של ארגוני הרוגי פעולות האיבה שביקשו לעכב את הקמתו בטענה שלא מוזכרים בו שמות חללי הטרור (אופיר בר זוהר, 2012).

צביקה שחק, יו"ר ארגון הרוגי פעולות האיבה ואב שכול, הציג את עמדת המשפחות השכולות של חללי הטרור בצורה הברורה ביותר כאשר התייחס לבניית היכל ההנצחה הלאומי בהר הרצל. "כזכור הוחלט להקים היכל הנצחה לאומי בהר הרצל בו יכללו כל חללי משהב"ט - המוסד והשב"כ אך את חללי הטרור אשר הינם חלק מבניית האתוס הלאומי הדירו מהיכל הנצחה זה אשר נקרא היכל הנצחה לאומי. בעקבות פגישה של ועד הארגון עם סיעת עצמאות הטיל שר הביטחון על השר מתן וילנאי לרכז הנושא. עד עתה פעילות זו אינה נושאת תוצאות וכנראה נושא זה יוסדר רק לאחר שנפנה לבג"ץ בנושא כאוב וחשוב זה (שחק 2011)".

בחמישה בפברואר 2013, פרסם בג"צ את פסק הדין בעתירת הארגון היציג להרוגי פעולות איבה, נגד ראש הממשלה ומשרד הביטחון. בג"צ החליט שלא להתערב בעתירת הארגון היציג להרוגי פעולות איבה בעניין אתר הנצחה הלאומי המתוכנן להיבנות בהר הרצל.

הרכב השופטים בראשותו של נשיא בית המשפט העליון, אשר גרוניס, לצד השופטים עוזי פוגלמן ודפנה ברק ארז החליט פה אחד כי מקומו של הדיון מחוץ לכתלי בית המשפט: "...לא מצאנו כי המקרה הנוכחי מצדיק התערבות של בית משפט זה... שאלת הקשר בין מנגנוני ההנצחה השונים של חללי מערכות ישראל וחללי פעולות האיבה שבה ועולה בהקשרים שונים במהלך השנים, ודומה כי אין לה פתרון המקובל על כל הצדדים המערבים. הגם שמבינים אנו לליבה של העותרת, כמי שמייצגת את זכרם של חללים רבים, הרי נוכח סמכותה של הממשלה בעניינים האמורים אין המסלול השיפוטי מתאים להכרעה מסוג זה..." (פסק דין בג"צ 3017/12).

צביקה שחק, יו"ר הארגון היציג להרוגי פעולות איבה: "חשוב לי לבאר כי חשיבות היותנו מונצחים באתר זה הינה הרבה מעבר לנושא ההנצחה. החשיבות הינה ההכרה בקורבננו ובהכללתנו באתוס הלאומי ובאופן שבו תופסת החברה הישראלית ובכלל זה משרדי הממשלה השונים והציבור את ארגון הרוגי פעולות איבה" (שחק 2013).

היכל הזיכרון צפוי להיחנך ביום הזיכרון בשנת 2015 ויכלול אמפיתיאטרון עם אולם טקסים, אשר יחליף את רחבת הטקסים המרכזית הקיימת כיום בבית הקברות הצבאי, בו מתקיימים מדי שנה טקסי יום הזיכרון המרכזיים. ההיכל יבנה בצורת לפיד המתנשא לגובה של 18 מטר בו תבער אש בכל ימות השנה. שמו של כל חלל יופיע על לבנה עם תאריך הנפילה, נר שיידלק ביום האזכרה לנפילתו ותפילות שייקראו לזכרו.

היכל הזיכרון, ההנצחה, כמו מצבה, ישמש עליה לרגל לא רק ביום הזיכרון אלא בכל ימות השנה ויהיה פתוח לכלל הציבור ולא רק למשפחות השכולות. על פי תכנונו הנוכחי, אתר הנצחה הלאומי, יכלול את כל חללי מערכות ישראל וכל גופי הביטחון, כולל חללים אזרחיים עובדי משרד החוץ בחו"ל, "תוך התעלמות מוחלטת מחללי מערכות ישראל בפעולות איבה, אשר כולם עד אחד נפלו מיד אויב" כפי שאמר שחק.

ביום 10.3.2014 התכנסה ועדת ההנצחה של ארגון נפגעי פעולות האיבה. בישיבה הועלו הפעולות שנעשו עד היום ע"י הארגון למען הנצחת חללי הטרור כגון, הקמת ארון הנצחה להכלת עלונים/ספרים/תמונות/ דיסקים לזכר היקירים, שמוצב בבית מרכז הארגון.

הצבת עמדה ממוחשבת ע"י המוסד לביטוח לאומי המציגה את נתוני החללים ואשר תעמוד בבית מרכז הארגון היציג.

שידרוג אתר ההנצחה בהר הרצל, העמדת ספסלים, קירוי והצבת עמדה ממוחשבת נוספת ובה יסופרו סיפורי הנפגעים.

מפרוטוקול הישיבה עולה כי המאבק להכנסת חללי הטרור להיכל ההנצחה עומד בעינו. נראה כי חברי הכנסת השונים אליהם פנו חברי הארגון היו מאוד אמפטיים, אך בפועל לא עשו דבר לשינוי ההחלטה. חברי הארגון לא אומרים נואש וימשיכו במאבקם. יחד עם זאת במידה ולא יצליחו היעד המרכזי הבא שלהם יהיה הקמת היכל הנצחה נפרד לחללי הטרור שיעמוד צמוד לאנדרטה בהר הרצל (מתוך פרוטוקול ישיבת ועדת ההנצחה, 2014).

ההחלטה של המדינה ושל משרד הביטחון להקים את היכל ההנצחה ללא חללי הטרור נותנת גושפנקא לכך שאזרחים אשר נרצחו מיד אויב הינם משניים בסולם השכול. כלל הציבור שיגיע לבקר באתר ההנצחה, לכבד את זכרם של החללים, יראה כי חללי מלחמת העורף אינם מוזכרים שם, אינם מונצחים שם. אזרחים שנהרגו מיד אויב שייכים מבחינת המדינה למקום אחר. שחק מציע להקים אגף נפרד אך צמוד להיכל ההנצחה, בו יונצחו על פי אותם הכללים חללי פעולות האיבה.

עיקר מאבקם של הארגון וחבריו, הוא הכרת המדינה בחללי פעולות האיבה כחללי מערכות ישראל. מבחינתם ההבדל העיקרי הוא ערכי והוא יחסה המפלה של המדינה ושל נציגיה לחללי הטרור.

פרק ג' – צדק הכרתי

ישראל היא מדינה מרובת תרבויות, בה קיימים פערים רבים בין קבוצות שונות באוכלוסייה (נשים, גברים, להט"בים, יהודים, ערבים, עובדים זרים, מזרחיים, אשכנזים ועוד).

פערים אלה מורכבים מעוולות חלוקתיות ומעוולות הכרתיות (פרייזר, 1995) אי צדק חלוקתי מתייחס לעוולות שנוגעות לחלוקה של משאבים ואמצעים באופן שסותר מחויבות לשוויוניות ואי צדק הכרתי נוגע לעוולות של שליטה, אי הכרה ואף בזו לתרבות האחר.

בדרך כלל שני סוגי העוול כרוכים זה בזה, וגם בחברה הישראלית שוררים הן אי צדק חלוקתי והן אי צדק הכרתי. אני אתמקד בבחינת העוול ההכרתי בהנצחת אזרחים שנרצחו בפעולות האיבה.

על פי צ'רלס טיילור (טיילור 2003), הזהות של האדם מעוצבת בין היתר על בסיס ההכרה בו או העדרה. טיילור רואה בהכרה צורך אנושי אקוטי, שכאשר אינו מתקיים הוא גורם לנזק ולעיוות בתפיסת קיומו. אם החברה שסובבת אותו מתייחסת אל האדם באופן בזוי ומשפיל, מתעלמת ולא מכירה בו זהו חוסר הכרה שעשוי להיתרגם לדיכוי, ולתחום אדם לתוך צורה נחותה ומעוותת של אורח חיים. את התהליך הזה מכנה טיילור הפוליטיקה של ההכרה (politics of recognitions).

תחת הפוליטיקה של ההכרה, מצופה שנכיר בייחודיות של הזהות הקבוצתית ובתביעותיה הציבוריות.

הפוליטיקה של ההכרה דוגלת בהענקת מעמד לזהות התרבותית של קהילות, ובפרט לקהילות אשר שסבלו לאורך ההיסטוריה מהיעדר מעמד, או ממעמד נחות. חברי הקהילה עושים הכל כדי שהציבור יתפוס אותם כקהילה ולא יסתיר את הייחודיות שלה. זה יכול להיות ייחוד מגדרי, אתני או ביחס לקבוצה של חברי הקהילה שחוו טראומה. לפי דרורי ולבל (2012) הפוליטיקה של ההכרה היא למעשה שימור השונות של הקהילה והשתלבותה בחברה על בסיס הייחודיות שלה.

מכאן, פרט או קבוצת אנשים בעלי מאפיינים דומים, אשר החברה תתייחס אליהם באופן בזוי ומשפיל, או תתעלם מייחודיותם, יוכלו לחוות עיוות בתפיסת קיומם, וקיום חייהם בצורה נחותה. טיילור מקווה ומוביל, לקראת שינוי של החברה הדומיננטית, שתלמד ותכיר בייחודיות הפרט ו/או הקהילה, ותעניק לה זכויות ומעמד שווה.

תאוריה נוספת שמתחברת לצדק ההכרתי היא תאוריית הפוליטיקה של ההשתייכות (Politics of belonging) מדובר בקהילות המבקשות לבטל את הגבולות, את השונות, ולפעול למען השתייכות מוחלטת, ללא הבדלים, על מנת לקבל יתרונות (מעמדי, חלוקתי, אזרחי) בכל מה שקשור למעמדן (Perez 2010, בתוך דרורי, לבל).

מאז הקמת המדינה חלו שינויים בהכרתן של קבוצות באוכלוסייה כיחודיות. אחת הקבוצות המובהקות בייחודיותן היא קבוצת השכול, הקרויה "משפחת השכול". שם המבטא את יוקרתה החברתית הגבוהה. משפחת השכול קיבלה הכרה חברתית במלוא מובן המילה. אך עדיין יש "בנים חורגים" ל"משפחת השכול" וזוהי קבוצת חללי פעולות האיבה.

הפוליטיקה של הכרה זו, מתבטאת למעשה בתביעתן של המשפחות של חללי פעולות האיבה לשימור הזיכרון של קרוביהם, כמוכרים וכשייכים ל"משפחת השכול".

המשפחות של חללי פעולות האיבה מבקשות להיכנס ולהשתייך למשפחת השכול. הן מעוניינות שיראו באבלן, בהנצחת קרבנותיהם, כשווים לחללי מערכות ישראל.

סולם הגבורה כפי שקוראת לו עירית קינן (קינן, 2012), או "היררכיית היגון" כפי שמכנה אותו גיודית באטלר (באטלר, בתוך לבל 2013) הוא נושא כואב וכאוב שקשור קשר הדוק לדיון בצדק או באי צדק הכרתי. זהו מצב בו השיח הציבורי מבליט את אבלה של קבוצה מסוימת על פני זה של קבוצות אחרות.

המשפחות השכולות של חללי פעולות האיבה מנהלות מאבק עיקש כנגד הדרתן ממשפחת השכול. הן דורשות שיכירו בהן כשם שמכירים במשפחות חללי מערכות ישראל. למרות שהמדינה מכירה בהן והשוותה בין הזכאויות החומריות של משפחות חללי פעולות האיבה לאלו של משפחות חללי מערכות ישראל, ממשיכות המשפחות במאבקן (לבל 2012).

אודי לבל מכנה זאת המאבק על ההוקרה "Un-Honored Grief" (לבל, 2012). ההוקרה הציבורית בזיכרון הקולקטיבי, בתרבות, בחברה ובתקשורת לעומת משפחותיהם של חללי מערכות ישראל. עצם העובדה שהן נקראות משפחות הרוגי פעולות האיבה ולא משפחות חללי מערכות ישראל היא כבר סימן להדרתם מהאתוס הקולקטיבי (קינן, 2012).

להנצחה ולזיכרון קולקטיבי ישנם מספר היבטים: היבט ממסדי-לאומי, היבט אישי והיבט חברתי. ההיבט הממסדי לאומי, כולל קביעת ימי זיכרון לאומיים, הקמת ארגונים, עריכת טקסים בבתי קברות צבאיים ואזרחיים וחוקי מדינה. בתוך כך, קיימת הכרה באחריות הלאומית לגורל המתים והאזרחים שנפגעו ומשפחותיהם. "על הנייר" כולנו שווים זכויות מצד המדינה. ההיבט האישי, כולל דפוסים אישיים יותר של הנצחה. משפחת ההרוג (בין אם חלל מערכות ישראל ובין אם חלל פעולות איבה), בוחרים כיצד להנציח ברובד האישי. בהיבט החברתי, קיימת ההנצחה הקולקטיבית שמהווה סוגיה מרכזית ציבורית. ההיבט החברתי כולל מחלוקות ציבוריות על מקומם של האזרחים בהיררכיית הגבורה בישראל (קינן, 2012, מלקינסון וויצטום, 1993).

בהיבט החברתי של ההנצחה והזיכרון הקולקטיבי קיים פער בהכרה של חללי הטרור. בכל מה שקשור לסולם הגבורה, משפחות חללי פעולות האיבה נמצאות במקום השני. ראינו בפרקים הקודמים כי אמנם חל שינוי במהלך השנים ביחסה של המדינה והחברה אל משפחות חללי פעולות האיבה אך זו עדיין לא אותה ההכרה אליה מייחלות משפחות הנרצחים.

ביום הזיכרון נערך הטקס של חללי פעולות האיבה (במה שמכונה מלחמת העורף) שעתיים אחרי הטקס של כל חללי מערכות ישראל. המשפחות של חללי פעולות האיבה מטופלות על ידי הביטוח הלאומי ולא על ידי משרד הביטחון. נכון להיום, כפי שצוין בפרק הקודם, הרוגי מלחמת העורף לא יופיעו בהיכל ההנצחה של חללי מערכות ישראל. לטענתי, כל עוד מדינת ישראל לא תכניס את המשפחות למשפחת השכול של מערכות ישראל לא יתקיים לגביהן הצדק ההכרתי.

את הפרק הבא אקדיש לדיון בנושא, אי הצדק ההכרתי הקיים כלפי משפחות חללי פעולות האיבה.

פרק ד- דיון

על מנת לדון בקיומו של אי צדק הכרתי כלפי משפחות חללי פעולות האיבה אציג טענות לכאן ולכאן.

עד למלחמת המפרץ בשנת 1991, אזרחי מדינת ישראל שימשו כעורף, כתמיכה והיוו משנה חשיבות בתקופות המלחמות והמבצעים בכל עת. מאז מלחמת המפרץ, הפך העורף במדינת ישראל ל"חזית" המלחמה. אויבי ישראל למדו להכיר כי העורף האזרחי הינו נקודת תורפה בפני מקבלי ההחלטות במדינה (ביצור, 2008). בשנים 2000-2004 בתקופת אינתיפאדת אל-אקצה, התקיימו בארץ 743 פגועי טרור, אשר גרמו להירצחם של 719 ישראלים ולפציעתם של 6862 אזרחים (קינן, 2012). אין ספק, כי נתונים אלה מחזקים את האמירה כי העורף הפך לחזית, ולא ניתן להתייחס אליו ואל הרוגיו, כבעבר. טענה זו הינה אבן מחלוקת בין שתי הקבוצות: משפחות חללי מערכות ישראל ומשפחות חללי פעולות האיבה. ארגון אלמנות ויתומי צה"ל מדגיש את היבט השליחות של החיילים שנשלחו למלחמה למען העורף וטוען "כי אין לערב אנשים שנקראו לדגל ובמותם ציוו לנו את חייו, עם אנשים, שעם כל הכאב, הלכו ברחוב וגורלם מצא את מותם" (מלץ, 2000).

טענה נוספת שנשמעה ע"י משפחות חללי צה"ל, הינה כי חללי מערכות ישראל נהרגו בפעילות הגנתית או התקפית, בעוד שהאזרחים שנהרגו בפעולות טרור היו פאסיבים במותם. בתשובה לטענה זו ניתן להוכיח כי בפיגועים רבים נהרגו גם אזרחים וגם חיילים. החיילים ההרוגים נחשבים כחללי מערכות ישראל ואילו האזרחים נקראים נפגעי פעולות האיבה. בתאריך 22.1.1995, התרחש הפיגוע בבית ליד, בו נהרגו 21 חיילים, אזרח אחד ו-66 פצועים (חיילים ואזרחים). במציאות הישראלית, עשרים ואחד החיילים נחשבים כחללי מערכות ישראל ואילו האזרח שרץ להצילם ונהרג בפיצוץ השני, נחשב ל"פאסיבי" במותו ועל כן נחשב כחלל פעולות איבה.

תחושת ההדרה של משפחות חללי פעולות האיבה נובעת מתחושתן שלא האקטיביות היא המהווה את כרטיס הכניסה למשפחת השכול אלא עצם לבישת המדים.

יוסי מנדלוביץ', ששכל את בנו בפיגוע בקו 37 בחיפה, שימש בעבר כמ"מ מנכ"ל ארגון הרוגי פעולות האיבה וכיום משמש כיו"ר ועדת הנצחה בארגון, אומר כי "ראש הממשלה ושר הבטחון, לא הפנימו שאופי המלחמה השתנה, רב השדרה המדממת כיום היא האוכלוסייה האזרחית.....כיום הגבורה האמיתית היא של אזרחים, שבמשך שנים רבות סובלים מגראדים ונאלצים לרוץ למקלטים בכל פעם שנשמעת אזעקת "צבא אדום" " (מנדלוביץ, 2011). לעומתו טוענים הורים שכולים לחללי מערכות ישראל, כי למעשה, אין מכנה משותף בין הרוגי פעולות האיבה וחללי מערכות ישראל. לטענתם, הרוגי פעולות האיבה חיו את יומם ואך 'במקרה' נהרגו, בעוד שהחיילים נהרגו בעת מילוי תפקידם, בהגנה על המולדת. לטענתי, נהפוך הוא! הרוגי פעולות האיבה נפגעו כולם בידי אויב, ולכן הם 'חללי המדינה'. בעוד שבקרב חללי מערכות ישראל

נמצאים גם הרוגי תאונות דרכים, מחלות, התאבדויות ולא רק הרוגים מידי אויב, יש לדאוג כי אלה, שנהרגו בידי מרצחים, יוכרו כחללים באופן רשמי, ויפיעו בהיכל ההנצחה הלאומי. משפחות חללי מערכות ישראל טוענות כי, יש לשמור להם מקום מיוחד בזיכרון הקולקטיבי (בק, ח"ת), אני טוענת, כי משפחות חללי מערכות ישראל, חוששות מפגיעה בהרואיות של יקיריהן, וראות בניסיון משפחות הרוגי פעולות האיבה, כהתרסה וערעור על תרבות ההנצחה הקיימת. כאב המשפחות השכולות זהה, ואין זה משנה כיצד נהרג יקירך. היו אזרחים שנרצחו בפיגועי טרור ולא ייכנסו להיכל ההנצחה, ולעומתם היו חיילים שנהרגו מאש כוחותינו, או בתאונות, או שמתו ממחלות או בהתאבדות, שם יופיע בהיכל ההנצחה הלאומי. קשה שלא לראות את העוול ההכרתי המתבצע בסיטואציה זו. אין אני חושבת כי מות חייל שנהרג בהגנה על המדינה הירואי כשם שמותו של אזרח בפיגוע טרור, אך יש להשוות את ההכרה בשניהם, כלומר ציון שמות כלל ההרוגים בהיכל ההנצחה.

במלחמת המפרץ, 1991, נאם שלמה להט (ציץ), ראש עיריית תל אביב דאז, כי מי ש"עורק מתל אביב עורק גם מהמולדת". באומרו כך, מתייחס גם ציץ לאזרחים כאל חיילים. היות והביטוי "עריקי לקוח מעולם הצבא, הרי שאזרח שעורק, דינו כדין חייל.

עוד בילדותי נחשפתי לתשדירי השירות מטעם משטרת ישראל, המבקשים מאתנו לגלות ערנות לגבי חפצים חשודים. ככלל, משטרת ישראל מוציאה הוראות מניעה וזיהוי מחבלים, במיוחד בתקופות הרגישות יותר. כלומר, גם המשטרה מגייסת את האזרחים ונעזרת בהם, למלחמה כנגד הטרור.

דברי ציץ ושימוש המשטרה באזרחים למלחמה בטרור, מייצגת את תמצית טענתי: לאזרחים יש חשיבות במניעת הטרור, האזרחים הינם חלק מאותה המלחמה בחייהם ולפיכך גם במותם.

יש לזכור כי הבא לפגע, אינו מבחין בין ילדים, נשים, גברים, זקנים וחיילים. אנו טוענות שהנצחת חללי הטרור צריכה להיות זהה להנצחת חיילים שנרצחו בפיגוע טרור. אציין את מקרה הרצח בואדי קלט, 18.7.1995, בו יצאו שני חברים לטיול ונרצחו בידי מחבלים. האחד, התגייס שבועיים לפני הרצח והשני, עמד בפני גיוסו לצה"ל. החייל הטרי, הוכר כחלל צה"ל ומשפחתו מוכרת כמשפחה שכולה ומטופלת במשרד הביטחון, ואילו חברו הטוב נחשב כ"נפגע פעולת איבה" ומשפחתו מטופלת בידי המוסד לביטוח לאומי. ההפרדה בין שני החללים אינה הגיונית, מצד אחד ברור שאי אפשר להדיר את משפחת החייל ויש לטפל במשפחתו ובהנצחתו כפי שמקובל אך מצד שני, האזרח מודר, ואת זה צריך לטענת, לשנות.

הגוף המטפל בחללי פעולות האיבה ומשפחותיהם, הינו מחלקת השיקום במוסד לביטוח לאומי, ומנגד, משרד הביטחון הינו הגוף המטפל בחללי מערכות ישראל ומשפחותיהם. לבל מציין כי משפחות הרוגי פעולות האיבה, חשות אפליה וקיפוח כי הגוף הרשמי המייצג אותן, הינו המוסד לביטוח לאומי, לעומת משרד הביטחון ומחלקת השיקום. יש תחושה של "סוג ב'", הנצחה על ידי הביטוח הלאומי בתודעת הציבור נופלת ביוקרתה מזו של משרד הביטחון. לבל מציין כי חלק מהמשפחות התנגדו לקבל את הטפול שהוצע להן ע"י הביטוח הלאומי "שהרי קבלה שלו הינה בבחינת הסכמה להימנות עם מטופלי המוסד לביטוח לאומי, קרי למסגר את זכאותם לסיוע ושיקום כסעד ולא כזכות" (לבל, 2012)

בשנת 2000, קבעה ועדת מלץ, כי יום הזיכרון יחול באותו היום (ד' באייר), אך יתקיימו שני טקסים רשמיים, בהפרש של שעותיים זה מזה. הטקס הראשון המתקיים ביום הזיכרון, חל בשעה 11:00 עם הישמע צפירת הדומיה בת דקה, לזכר חללי מערכות ישראל. הטקס השני הנראה כמישני בחשיבותו, מתקיים בשעה 13:00, ללא צפירת דומיה.

כפי שנכתב בפרק ב', עתיד לקום היכל הנצחה כללי בהר הרצל, ביוזמת משרד הביטחון, שיוקדש להנצחת חללי מערכות ישראל, אזרחים שנהרגו בשירות המדינה, חללי הכבאות ואנשי משרד ראש הממשלה. ממשלת ישראל אישרה את הקמת היכל ההנצחה, ללא אזכורם של חללי פעולות האיבה.

משפחות חללי פעולות האיבה, שואפות להיכלל באובדן הציבורי לאומי כבעלי אובדן מוכר ומוקר במרחב הישראלי. הן מבקשות שיכירו ביקריהן כשותפים למלחמת הישרדותו של העורף הישראלי גם אם אינם לובשי מדים. הן מעוניינות להיות שייכות למשפחת השכול.

נציגי משפחות חללי פעולות האיבה, תובעים מהמדינה הכרה והלאמה של המתים. הם דורשים להגדיר את הטרור כמלחמה ואת חלליה כחללי מערכות ישראל, ולהשוות בין פעולות ההנצחה והזיכרון של שתי הקבוצות.

אני טוענת, כי אי הכנסתם של שמות חללי פעולות האיבה להיכל הזיכרון החדש, העתיד להיבנות בהר הרצל, נחשבת לפגיעה בהכרתם ולהדרתם של חללי פעולות האיבה, מלוח הזיכרון הלאומי של מדינת ישראל. זהו עוול הכרתי במלוא מובן המילה.

סיכום

נראה כי הויכוח בין שתי הקבוצות לא הסתיים וייתכן שלעולם לא יסתיים בוודאי אם תשאר הנצחה מופרדת. באשר לעוול ההכרתי ניתן לראות כי אי הכנסתם של שמות חללי פעולות האיבה להיכל הזיכרון החדש שעתיד להיבנות בהר הרצל, נחשבת לפגיעה בהכרתם ולהדרתם מהזיכרון הלאומי הקולקטיבי. העוול ההכרתי בא לידי ביטוי, במונח "משפחת השכול"- כאשר אזרחים שנרצחו במלחמת העורף מידי אויב, מודרים ממשפחת השכול הלאומית.

יש לבחון את ההגדרה של המושג "חללי מערכות ישראל".

ישנה תחושה כי המדינה מתנערת מאחריותה ומתפקידה בהגנה על כל אזרחיה הנכללים בהם לרבות החיילים המשרתים בצה"ל. ייתכן שהכנסתם של חללי הטרור להיכל הנצחה, תהיה בגדר הודאה של המדינה בכשלונה על הגנת אזרחיה. סרוסי טוענת, כי "לישראל כחברה יש כבוד לחיילים המתים, אך היא מזלזלת במוות של אזרחים, זאת, כאשר דווקא מותם של האזרחים הוא עדות לאוזלת ידה של המדינה להגן עליהם" (סרוסי אצל גלילי, 2005).

לטענתי קהילת נפגעי פעולות האיבה אינה זוכה להכרה המגיעה לה בכל מה שקשור לנושא הנצחה. עיקר המאבק על הנצחה של משפחות נפגעי פעולות האיבה הוא לא מול משפחותיהם של חללי צה"ל אלא אל מול המדינה.

החברה הישראלית, ניסתה לייצר את דמות הצבר הישראלי כאקטיבי, כלוחם ולא כפאסיבי וגלותי. ייתכן שהדרתם של חללי פעולות האיבה נובעת מהרצון לשמר את חללי מערכות ישראל כגיבורים, כלוחמים, כאקטיביים וגם לשמר את המעמד המיוחד של החיילים כדי לא לפגוע במוטיבציה לגיוס לשורות הצבא. היום, בעשור השביעי למדינת ישראל, יכולה המדינה להרשות לעצמה להכיל את כל חלליה מבלי שהדבר יפגע בדימוי החייל הרצוי.

הגיעה השעה, שיסתיים הויכוח סביב ההכרה וההוקרה של נפגעים באשר הם.

"יש סיבות רבות לבטל את ההגדרות השונות - לאומיות וכלכליות. הגיע הזמן להכריז על מלחמת העורף של שלוש השנים האחרונות מערכה ככל המערכות. הגיע הזמן להגדיר את כל מי שנהרג ונרצח חלל מערכות ישראל. מעל הכל יש לתת לכל משפחות השכולות הרגשה אמיתית של שותפות גורל ומסגרות זיכרון זהות" (צור, מנדלביץ', קרמן 2004).

רשימה ביבליוגרפית

- ארגון נפגעי פעולות האיבה, (2012), ניוזלטר (22) 1-30, אוחזר נובמבר 2013
<http://www.irgun.org.il/html5/web/9021/magazine22.pdf>
- ארגון נפגעי פעולות האיבה (2014), פרוטוקול ישיבת ועדת ההנצחה.
- בר-זהר, א'. (2012) **השרים אישרו הקמת היכל זיכרון בהר הרצל ב-40 מיליון ש**, באתר הארץ, אוחזר בינואר 2014
<http://www.haaretz.co.il/news/education/1.1691344>
- ביצור, א'. (ח"ת), **"מעמד העורף בתפיסת הביטחון של ישראל"**, מערכות (426) 13-19.
- גלילי, ל'. (2005) **"טקסי יום הזיכרון משנים את אופיים"**, בתוך ה"ארץ",
1.2.14 אוחזר בתאריך <http://news.walla.co.il/?w=9/713979>
- דביר, נ' (2010). **"אדריכלות עם שכול"**, עכבר העיר, אוחזר בינואר 2014
http://www.mouse.co.il/CM.articles_item,1042,209,48592.aspx
- דהאן, י'. (2007). **צדק גלובאלי.. תיאוריות של צדק חברתי** פרק ט', עמודים 171-192
האוניברסיטה המשודרת
- דהאן, י'. (2007). **רב תרבותיות וצדק חברתי. תיאוריות של צדק חברתי**. פרק ח', עמודים 146-170
האוניברסיטה המשודרת.
- דרורי, ז'. לבל, א'. (2005) **"הכרה או השתייכות?"** בתוך מסה, 94-105
- הכנסת, (1950), חוק "משפחות חיילים שנספו במערכה" (תגמולים ושיקום), תשי"א-1950, אוחזר מאתר הכנסת: <http://www.knesset.gov.il/review/>
- הכנסת, (1963) חוק יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל התשכ"ג – 1963, אוחזר מאתר הכנסת
http://www.knesset.gov.il/laws/special/heb/chok_yom_hazikaron.htm
[data/heb/law/kns1_fallen.pdf](http://www.knesset.gov.il/laws/special/heb/chok_yom_hazikaron.htm)
- הכנסת (1970) חוק התגמולים לנפגעי פעולות איבה, תשי"ל-1970, אוחזר מאתר הכנסת
www.knesset.gov.il/privatelaw/data/18/4274.rtf
- המוסד לביטוח הלאומי, נפגעי פעולות האיבה, אוחזר מאתר המוסד לביטוח לאומי
http://www.btl.gov.il/benefits/victims_of_hostilities/Pages/default.aspx
- המוסד לביטוח לאומי, אתר "לעד",
<http://laad.btl.gov.il/Web/He/About/Default.aspx>, אוחזר ב 10.1.2014
- ויצטום, א'. מלקינסון, ר'. (1993) **"שכול והנצחה: הפנים הכפולות של המיתוס הלאומי"** בתוך:
מלקינסון, ר'. רובין ש'. ויצטום, א' (עורכים), **שכול והנצחה בחברה הישראלית**, ירושלים.

ועדת מלץ, 2000. הוועדה להנצחת חללי פעולות האיבה והטרור בראשותו של שופט בית המשפט העליון בדימוס יעקב מלץ, משרד ראש הממשלה, ירושלים.

טיילור, צ'י. (2005). "הפוליטיקה של ההכרה". בתוך: אוהד נחתומי (עורך). **רב תרבותיות במבחן הישראליות**. ירושלים: הוצאת מאגנס. עמ' 21-52.

ינאי, א'. (1993), "הסיוע לאזרחים נפגעי פעולות איבה", ביטחון סוציאלי, 40, עמ' 35-53

ינאי אורי, 2007. "נפגעי איבה בישראל: אתגרים בהגשת טיפול וסיוע" ביטחון סוציאלי, 73, עמ' 11-39

לבל א', "שכולים מדרגה שנייה"-משפחות חללי הטרור והפסיכולוגיה הפוליטית של השיקום בתוך עיונים בתקומת ישראל, כרך 22 (2012) עמ' 359-398

לבל, א'. (2013) "אובדן לא מוקר: שכול אנטי הגמוני ומסגור מחודש של טראומה", אוחזר בינואר 2014 [/https://www.academia.edu/4138792](https://www.academia.edu/4138792)

מנדלביץ י'. קרמן ר'. צור, י'. (2004) "היררכיית השכול-יש דבר כזה, נייר עמדה- כנס שדרות לחברה.

מנדלביץ י'. קרמן ר'. צור, י'. (2004) "אפליה בין חללים" אוחזר בתאריך 27.1.2014 <http://www.haaretz.co.il/opinions/1.958628>

מוסה, ג'. (1993), הנופלים בקרב: עיצובו מחדש של זכרון שתי מלחמות העולם, עם עובד, תל אביב.

מנדלביץ, י' (2012). "הממשלה החליטה להקים את היכל ההנצחה ללא חללי הטרור" אוחזר ב 3.1.2013 <http://www.mako.co.il/news-columns/Article-8a38753aee5e631018.htm>

משרד הביטחון, אגף משפחות והנצחה 'הכרה כהורה שכול לצורך קבלת זכויות' אוחזר בינואר 2014 <http://www.mishpahot-hantzaha.mod.gov.il/he-il/ShikumF/PrivilegesParents/BasicPrivileges/zhoyot.htm>

משרד הבטחון, אוחזר בינואר 2014 <http://www.mod.gov.il/pages/heritage/hantzaha.asp> <http://www.izkor.gov.il/HantsachaWays.aspx>

משטרת ישראל, (6.7.2011), **תשדיר שירות לעירנות לחפצים חשודים** (קובץ וידאו) אוחזר בפברואר 2014, מתוך <http://www.youtube.com/watch?v=TpMwc72MqPs>

משרד החינוך והתרבות, היחידה לבטחון ושעת חרום, (16.10.2006) **חפץ חשוד- אתה יודע ואת יודעת בחפץ חשוד אסור לגעת**, (קובץ וידאו) אוחזר בפברואר 2014 מתוך <http://www.youtube.com/watch?v=0iilP5XE8Oo>

סיון, ע'. (1991), דור תש"ח: מיתוס, דיוקן וזיכרון. תל אביב.

סיון, ע' (ח"ת) הנצחה במשבר, משרד הביטחון אוחזר ב 8.1.2014 <http://www.izkor.gov.il/Page.aspx?pid=28>

עזריהו, מ'. (1995) פולחני מדינה: חגיגות העצמאות והנצחת הנופלים בישראל, 1948-1956, המרכז למורשת בן גוריון, באר שבע, עמ' 8-10

צור, י'. 2006. "העלמות אזכור חללי העורף מהשיח הציבורי" אתר מאמרים
<http://www.articles.co.il/article/4614> אוחר ביואר 2014

צור, י'. (2007) אתר אינטרנט "ארץ זוכרת יושביה" אוחר בספטמבר 2013
<http://http://www.ezy.co.il/>

פרייזר, נ'. 1995 מחלוקה להכרה דילמות של צדק בעידן "פוסט סוציאליסטי".
קינן, ע', 2012, "כאילו היא פצע נסתר", הוצאת ספרים עם עובד.

רייס, א'. (2003) רבותי ההיסטוריה חוזרת, אוחר בתאריך 27.1.14
<http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-2497793,00.html>

שדה-בק, ל' (ח"ת) **מלחמת העורף - הנצחתם של קורבנות פעולות איבה באינטרנט**, מסה 80-93

שחק, צ'. (ח"ת) דבר היו"ר, ארגון נפגעי פעולות האיבה. אוחר ב 10.1.2014
http://www.irgun.org.il/html5/?_id=12410&did=9021&g=10867&title

שמיר, א'. 1996 הנצחה וזיכרון. תל אביב

שמיר, א'. (ח"ת) שינויים בנוסח ה"זכור" היחידה לתיעוד מחקר היסטורי, משרד הביטחון
8.1.2014 אוחר ב http://www.izkor.gov.il/Tfilat_Izkor.aspx

Butler, j. 2009. Frame of War: When is Life Grievable? Verso ,London

Liav Sade-Beck, Mourning and Memorial culture on the Internet: The Israeli case
<http://www.ezy.co.il/sitefiles/file/sadebeck.pdf>

Perez, G.M. 2010. A Tail of Two Barrios: Puerto Rican Youth And The Politics of Belonging, Souls: A Critical of Black Politics And Society. 39-47

Taylor, C. (1997). The politics of recognition. In: A. Heble, D. Palmateer Pennee & J.R. Struthers (Eds), New Contexts of Canadian Criticism, (pp. 98-131), Peterborough, Canada: Broadview Press.

יוני 2014

אני מונצח משמע אני קיים

מוקדש לזכרה של ענבר עטיה ז"ל
שנרצחה בפיגוע בדיזנגוף סנטר 4.3.1996

פרויקט

דר' עירית קינן

מגישה:

025524588

ענת רגב-אדלר

תוכן עיניינים:

3.....	מבוא
4.....	פרק מתודולוגי
5.....	שאלון עמדות
7.....	הצגת הממצאים
12.....	דיון ומסקנות
17.....	סיכום
18.....	ביבליוגרפיה

מבוא

במשך 65 שנות קיומה ידעה מדינת ישראל, מלחמות, אסונות צבאיים ופעולות טרור שגבו חיים ונפגעים רבים. הטרור אינו מבחין בגזע, בדת, במין. הטרור אינו מבחין בין אזרח לחייל. בסמינריון בדקתי האם המדינה, מבחינה בין אזרח שנרצח בפיגוע טרור, לבין חייל שנרצח באותו הפיגוע טרור והאם אזרחים שנרצחו בפיגועי טרור מונצחים באופן שונה מחיילים שנרצחו באותם הפיגועים.

סקרתי את הכרונולוגיה של התפתחות יום הזיכרון מאז 1940, עוד לפני קום המדינה ועד היום וכן את הכרונולוגיה של התפתחות ההכרה בחללים ובנפגעים.

תיארתי את הנצחת אזרחים בישראל בעבר והיום ואת הוויכוח והמאבק ציבורי בנוגע להכרתה של המדינה באחריותה לזכרם ולהנצחתם של אזרחי מדינת ישראל שנהרגו בפיגועי טרור. אדגיש כי ההנצחה היא סוג של אמירה: כל עוד אהוב ליבנו מונצח משמע הוא קיים, הוא לא נעלם, הוא כאן. לנצח.

בדקתי מהו צדק הכרתי והתמקדנו באי הצדק ההכרתי ביחס להנצחת אזרחים שנרצחו בפעולות האיבה. כמו כן ראיתי כי עצם ההפרדה בין הנצחת חללי צה"ל להנצחת חללי משפחות האיבה מהווה עוול הכרתי.

נראה כי הוויכוח על ההנצחה בין קבוצת חללי הטרור לקבוצת חללי מערכות ישראל לא הסתיים וייתכן שלעולם לא יסתיים בוודאי אם תישאר הנצחה מופרדת. הגעתי למסקנה כי אי הכנסתם של שמות חללי פעולות האיבה להיכל הזיכרון החדש שעתיד להיבנות בהר הרצל, נחשבת לפגיעה בהכרתם ולהדרתם מהזיכרון הלאומי הקולקטיבי. העוול ההכרתי בא לידי ביטוי, במונח "משפחת השכול" - כאשר אזרחים שנרצחו במלחמת העורף מידי אויב, מודרים ממשפחת השכול הלאומית.

לטענתי קהילת נפגעי פעולות האיבה אינה זוכה להכרה המגיעה לה בכל מה שקשור לנושא ההנצחה. עיקר המאבק על ההנצחה של משפחות נפגעי פעולות האיבה הוא לא מול משפחותיהם של חללי צה"ל אלא אל מול המדינה.

החברה הישראלית, ניסתה לייצר את דמות הצבר הישראלי כאקטיבי, כלוחם ולא כפאסיבי וגלותי. ייתכן שהדרתם של חללי פעולות האיבה נובעת מהרצון לשמר את חללי מערכות ישראל כגיבורים, כלוחמים, כאקטיביים וגם לשמר את המעמד המיוחד של החיילים כדי לא לפגוע במוטיבציה לגיוס לשורות הצבא. היום, בעשור השביעי למדינת ישראל, יכולה המדינה להרשות לעצמה להכיל את כל חלליה מבלי שהדבר יפגע בדימוי החייל הרצוי.

לדעתי, הגיעה השעה, שיסתיים הוויכוח סביב ההכרה וההוקרה של נפגעים באשר הם. בפרויקט בחרתי לבדוק את עמדתם של תלמידים ומורים לגבי חללי פעולות האיבה בכלל ואת עמדתם לגבי הדרתם של חללי פעולות האיבה מהיכל ההנצחה עתיד להיבנות בהר הרצל, בפרט.

פרק מתודולוגי

מטרת המחקר: לבדוק את עמדותיהם של מורים ותלמידים לגבי אופן הנצחתם של חללי פעולות האיבה לעומת חללי צה"ל

שאלת המחקר: האם יש קשר בין סטטוס הנבדקים לבין עמדותיהם א. לגבי היכל ההנצחה ב. לגבי הנצחת חללי פעולות האיבה בכלל.

השערת המחקר: ימצא קשר בין סטטוס הנבדקים א. לגבי היכל ההנצחה ב. לגבי הנצחת חללי פעולות האיבה בכלל. כך שלתלמידים עמדות חיוביות יותר הן כלפי הנצחת חללי פעולות האיבה בהיכל ההנצחה והן כלפי הנצחת חללי פעולות האיבה בכלל.

המשתנים:

משתנה בלתי תלוי: סטטוס הנבדקים: מורים/תלמידים

משתנים תלויים:

1. עמדות כלפי היכל ההנצחה
2. עמדות כלפי הנצחת חללי פעולות האיבה

שיטת המחקר שנבחרה הינה שיטת **המחקר הכמותי**.

מחקר כמותי מתבסס על שיטות מחקר הכוללות איסוף נתונים הניתנים למדידה (כימות) וביצוע פעולות סטטיסטיות עליהם, לשם הסקת מסקנות. הדרך הטובה ביותר להבין תופעות היא באמצעות מדגם רחב ומדידה מספרית.

המדגם:

המדגם נעשה בבי"ס תיכון במרכז הארץ, המדגם כלל 30 תלמידים הלומדים בשכבות יא-יב ו 30 מורים המלמדים באותו בי"ס. המדגם הועבר על ידנו בעזרת מורה מבי"ס. זהו **מדגם נוחות**, היתרון של דגימה זו היא הנוחות והיעילות בהשגת הנבדקים למחקר. החיסרון הוא שהדגימה אינה מייצגת את כלל האוכלוסייה, כלומר אין אפשרות להכליל את תוצאות המחקר על כלל האוכלוסייה.

כלי המחקר: שאלון מובנה. יתרונות השימוש בשאלון הם רבים: ניתן להעבירו בו זמנית לקבוצות גדולות של אנשים, השאלון מצריך משאבי זמן וכסף מועטים יחסית, ניתן נתוני השאלון הוא פשוט יחסית והפירוש לתוצאות הוא כמעט מובן מאליו. קל להשוות בין תגובותיהם של המרואיינים מכיוון שכל הנבדקים נשאלו את אותן השאלות ויש נקודות ברורות להשוואה.

מהלך המחקר:

השאלונים חולקו ע"י המורה בנוכחותנו בשעת שיעור כך שהתלמידים כתבו את תשובותיהם ללא הגבלת זמן אך במעמד שיעור. המורים ענו על השאלון בחדר המורים במהלך ההפסקות/ שיעורים חופשיים.

שאלון עמדות

סמני: האם את: מורה / תלמידה

סמני, האם את מכירה באופן אישי משפחה שכולה מפיגוע טרור: כן / לא

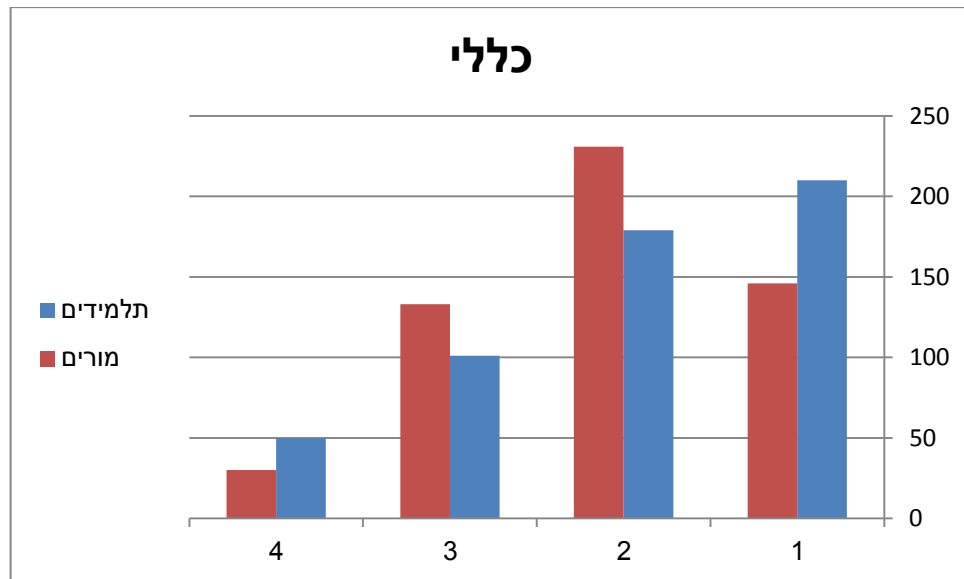
באפריל 2012 אישרה הממשלה את הקמתו של היכל הזיכרון הלאומי בהר הרצל בירושלים. האתר יבנה בסמוך לשער הכניסה וישמש כאתר מרכזי להנצחת זכרם של חללי מערכות ישראל. ארגוני פעולות האיבה ביקשו לעכב את הקמתו בטענה שלא מוזכרים בו שמות חללי הטרור.

	עמדה/שאלה	מסכים בהחלט	מסכים	לא מסכים	בהחלט לא מסכים
1	מרגיז אותי שחללי פעולות האיבה לא יופיעו בהיכל ההנצחה הלאומי של מדינת ישראל – רגשי				
2	אני מוכן לתרום למען פעולות הסברה על הצורך להכיל גם את חללי פעולות האיבה בהיכל ההנצחה – התנהגותי				
3	עצוב לי שמשפחות חללי פעולות האיבה לא יזכו לראות את שמות יקיריהן בהיכל ההנצחה – רגשי				
4	חללי פעולות האיבה חייבים להיות מונצחים בהיכל ההנצחה כמו חיילי צה"ל שהרי כולם נרצחו מיד אויב - חשיבתי				
5	לדעתי היכל ההנצחה צריך לכלול רק את מי שנפלו בקרב למען הצלת הארץ - חשיבתי				
6	אדאג להפיץ בפייסבוק את מחאתי על ההחלטה לא לכלול את חללי פעולות האיבה בהיכל ההנצחה - התנהגותי				
7	מרגיז אותי שאנשים שנהרגו מקסאמים ביישובי עוטף עזה לא יהיו זכאים להיכנס להיכל ההנצחה - רגשי				
8	אם היה משאל עם בנושא מי זכאי להיכנס להיכל ההנצחה הייתי מצביע למען הכללתם של חללי פעולות האיבה - התנהגותי				
9	אהיה מוכן להצטרף להפגנה של משפחות שכולות שאיבדו את בניהן החיילים נגד הכללת חללי פעולות האיבה בהיכל ההנצחה – התנהגותי הפוך				

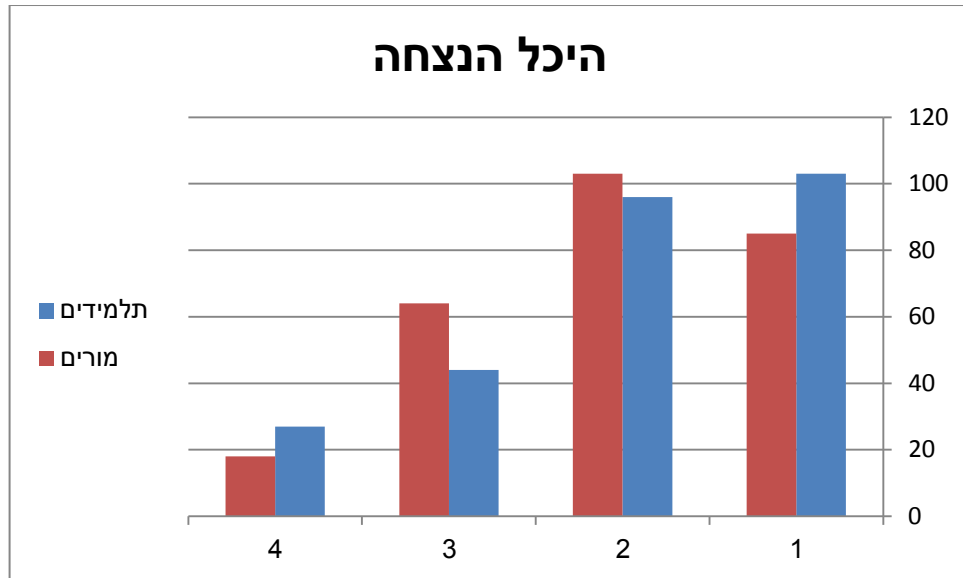
				10	אני מוכן להשתתף בהפגנה למען איחוד הטקסים של חללי פעולות האיבה וחללי צה"ל - התנהגותי
בהחלט לא מסכים	לא מסכים	מסכים	מסכים בהחלט		עמדה/שאלה
				11	מרגיז אותי שיש בארץ ישובים שעושים גני זיכרון נפרדים לחללי צה"ל ולחללי פעולות האיבה - רגשי
				12	לדעתי חללי פעולות האיבה אינם צריכים להיות חלק מחללי מערכות ישראל כי הם לא תרמו לביטחון המדינה - חשיבתי
				13	כיום מתקיימים שני טקסים ביום הזיכרון, בשעה 11:00 לחללי מערכות ישראל ובשעה 13:00 לחללי פעולות האיבה. לדעתי, יש לאחד את הטקסים של חללי מערכות ישראל וחללי פעולות האיבה לטקס אחד באותה השעה - חשיבתי
				14	לדעתי לחללי פעולות האיבה לא צריך לעשות אזכרה לאומית אלא אזכרה ע"י המשפחה בתאריך הפיגוע - חשיבתי.
				15	לדעתי המדינה צריכה לעזור למשפחות חללי פעולות האיבה בדיוק כמו לחללי מערכות ישראל - חשיבתי
				16	מעציב אותי שחללי פעולות האיבה לא נחשבים כחללי מערכות ישראל - רגשי
				17	מרגיז אותי שמתייחסים למי שנרצח בפעולות איבה כאל חלל מערכות ישראל – רגשי הפוך
				18	לדעתי חללי צה"ל לא צריכים להיות מונצחים באותו מקום כמו חללי פעולות האיבה - חשיבתי

הצגת הממצאים

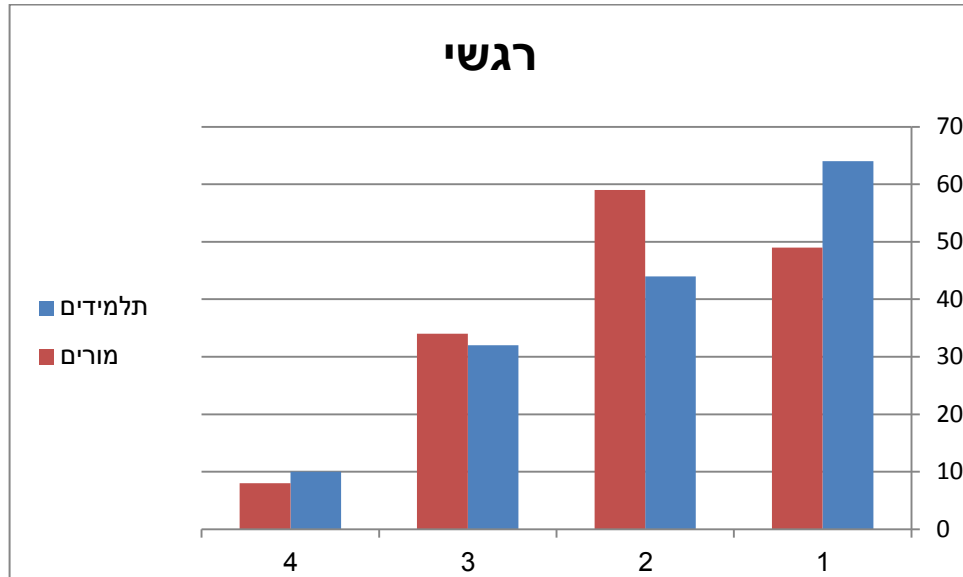
ממוצע	4 – בהחלט לא מסכים	3 – לא מסכים	2 – מסכים	1-מסכים בהחלט	כללי-הכלתם של חללי פעולות האיבה במשפחת השכול
1.98	50	101	179	210	30 תלמידים
2.09	30	133	231	146	30 מורים

בדיקת כל ההיגדים בשאלון (סה"כ 18) הראתה כי ממוצע תשובותיהם של המורים הוא 2.09 ומוצע תשובותיהם של התלמידים 1.98. ממצא זה מעיד שלתלמידים **עמדה חיובית יותר** אך ההבדל בין עמדתם לבין זו של מורים אינו מובהק וניתן לומר שכלל הנבדקים הביעו **עמדה חיובית** כלפי הכלתם של חללי פעולות האיבה במשפחת השכול.

ממוצע	4	3	2	1	היכל הנצחה
1.98	27	44	96	103	תלמידים 30
2.05	18	64	103	85	30 מורים

בדיקת הממוצעים, מתוך מחקר השדה שביצענו, לגבי ההיגדים העוסקים בנושא היכל הנצחה (סה"כ 9 היגדים) הראתה שממוצע של המורים הוא 2.05 ואילו ממוצע התלמידים הוא 1.98 ההבדל בין התוצאות אינו גבוה. ניתן לומר ששתי הקבוצות הנבדקות מציגות **עמדה חיובית** כלפי הנצחת חללי פעולות האיבה בהיכל הנצחה.

ממוצע	4	3	2	1	היגד רגשי
1.92	10	32	44	64	30 תלמידים
2	8	34	59	49	30 מורים

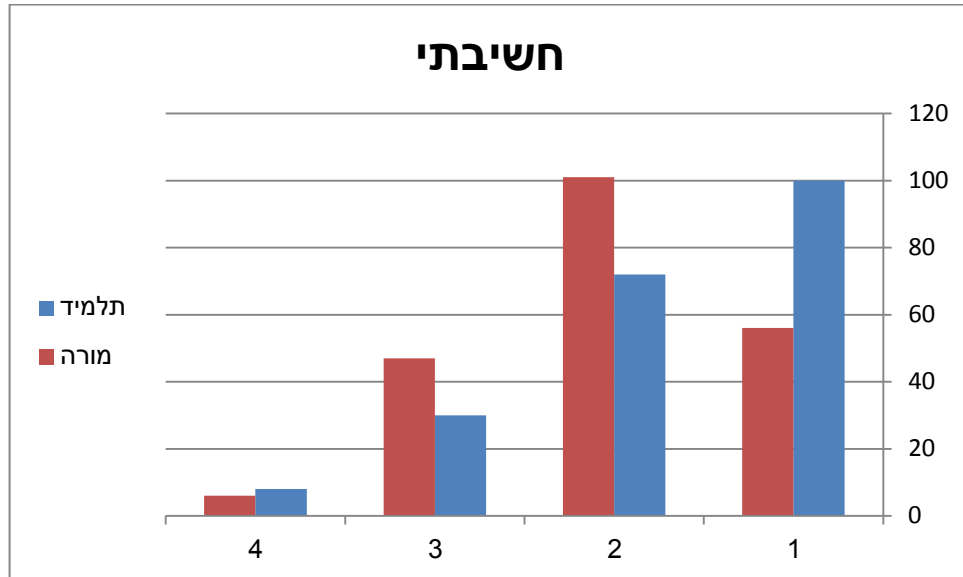
הרכיב הרגשי בעמדה מתייחס להיגדים 1,3,7,11,16,17 .

הממצאים לגבי רכיב זה הם :

ממוצע תשובותיהם של המורים : 2

ממוצע תשובותיהם של התלמידים : 1.92

ממצא זה מעיד שלתלמידים עמדה חיובית יותר מאשר למורים באופן מובהק.

ממוצע	4	3	2	1	היגד חשיבתי
1.74	8	30	72	100	30 תלמידים
2.04	6	47	101	56	30 מורים

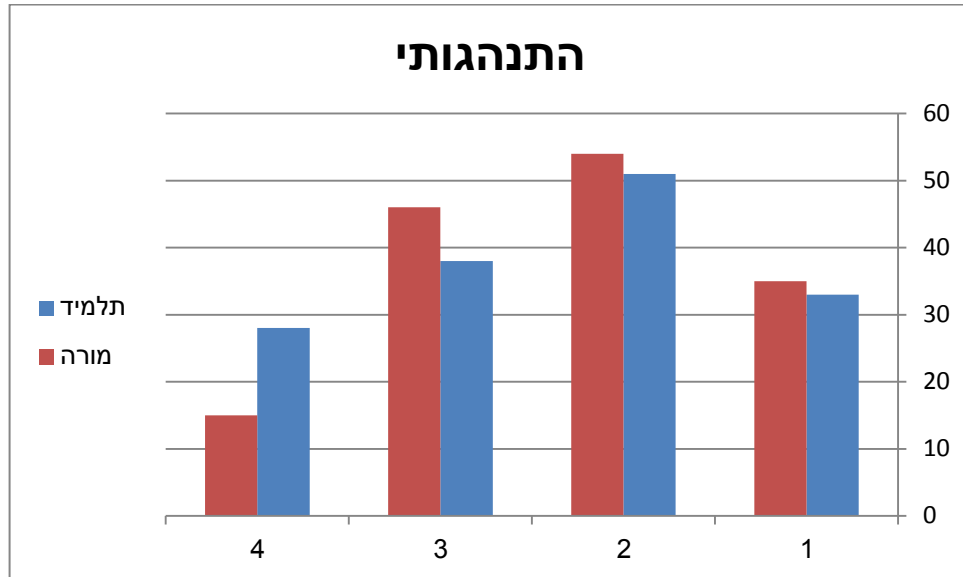
הרכיב החשיבתי בעמדה מתייחס להיגדים 4,5,12,13,14,15,18.

הממצאים לגבי רכיב זה הם:

ממוצע תשובותיהם של המורים: 2.04

ממוצע תשובותיהם של התלמידים: 1.74

ממצא זה מעיד שלתלמידים עמדה חיובית יותר באופן מובהק מאשר למורים ברכיב החשיבתי.

ממוצע	4	3	2	1	היגד התנהגותי
2.4	28	38	51	33	30 תלמידים
2.27	15	46	54	35	30 מורים

הרכיב ההתנהגותי בעמדה מתייחס להיגדים 2,6,8,9,10 .

הממצאים לגבי רכיב זה הם :

ממוצע תשובותיהם של מורים : 2.27

ממוצע תשובותיהם של התלמידים : 2.40

ממצא זה מעיד שלמורים עמדה קצת יותר חיובית יותר מאשר לתלמידים ברכיב ההתנהגותי, כלומר המורים מעידים על עצמם כי הם מוכנים לעשות יותר למען הנצחת חללי פעולות האיבה.

דיון ומסקנות:

כדי לאושש את השערת המחקר נבדקו עמדות הנחקרים באשר לשני היבטים:

א. כלפי הנצחת חללי פעולות האיבה בהיכל ההנצחה.

ב. כלפי הנצחת חללי פעולות האיבה באופן כללי.

א. עמדות הנחקרים כלפי היכל ההנצחה

הנימוקים להשערת המחקר מתייחסים להיכל ההנצחה העתיד לקום בהר הרצל. בשנת 2010 הוחלט על הקמת אתר הנצחה לאומי - היכל הזיכרון הלאומי - המתוכנן להיבנות בהר הרצל בירושלים. האתר ייבנה בסמוך לשער הכניסה למתחם הר הרצל וישמש כאתר המרכזי להנצחת זכרם של חללי מערכות ישראל. באפריל 2012 אישרה הממשלה את הקמתו של היכל הזיכרון הלאומי בשווי של 40 מיליון שקל למרות עתירתם של ארגוני הרוגי פעולות האיבה שביקשו לעכב את הקמתו בטענה שלא מוזכרים בו שמות חללי הטרור (אופיר בר זוהר, 2012). היכל הזיכרון צפוי להיחנך ביום הזיכרון בשנת 2015 ויכלול אמפיתיאטרון עם אולם טקסים, אשר יחליף את רחבת הטקסים המרכזית הקיימת כיום בבית הקברות הצבאי, בו מתקיימים מדי שנה טקסי יום הזיכרון המרכזיים. בחמישה בפברואר 2013, פרסם בג"צ את פסק הדין בעתירת הארגון היציג להרוגי פעולות איבה, נגד ראש הממשלה ומשרד הביטחון. בג"צ החליט שלא להתערב בעתירת הארגון היציג להרוגי פעולות איבה בעניין אתר הנצחה הלאומי המתוכנן להיבנות בהר הרצל. מאבקם של משפחות חללי פעולות האיבה להכנסת יקיריהם להיכל ההנצחה עומד בעינו גם היום.

בדיקת הממוצעים, מתוך מחקר השדה שביצעתי, לגבי ההיגדים העוסקים בנושא היכל ההנצחה הראתה שממוצע של המורים הוא 2.05 ואילו ממוצע התלמידים הוא 1.98. ההבדל בין התוצאות אינו גבוה. ניתן לומר ששתי הקבוצות הנבדקות מציגות **עמדה חיובית** כלפי הנצחת חללי פעולות האיבה בהיכל ההנצחה.

אציג נתונים על שלושה היגדים המתייחסים להיכל ההנצחה:

היגד 1: מתייחס לרכיב הרגשי בעמדה: "מרגיז אותי שחללי פעולות האיבה לא יופיעו בהיכל ההנצחה הלאומי של מדינת ישראל."

ממוצע תשובותיהם של המורים 1.76

ממוצע תשובותיהם של תלמידים 1.73

כיון שככל שהציון נמוך יותר העמדה חיובית יותר, הרי שנראה שיש הסכמה גבוהה הן אצל התלמידים והן אצל המורים לגבי הופעתם של חללי פעולות האיבה בהיכל ההנצחה.

היגד 8: המתייחס לרכיב ההתנהגותי בעמדה: "אם היה משאל עם בנושא מי זכאי להיכנס להיכל ההנצחה הייתי מצביע למען הכנסתם של חללי פעולות האיבה"

ממוצע תשובותיהם של המורים 1.966

ממוצע תשובותיהם של התלמידים 1.666

כלומר לתלמידים עמדה חיובית יותר והם מוכנים לעשות יותר למען הכנסתם של חללי פעולות האיבה להיכל ההנצחה.

היגד 4 המתייחס לרכיב החשיבתי בעמדה: "חללי פעולות האיבה חייבים להיות מונצחים בהיכל ההנצחה כמו חללי צה"ל שהרי כולם נרצחו מיד אויב" ממוצע תשובותיהם של המורים 1.866 ממוצע תשובותיהם של התלמידים 1.733 גם כאן ניתן לראות כי עמדת התלמידים חיובית יותר ברכיב החשיבתי כלפי הנצחתם של חללי פעולות האיבה בהיכל ההנצחה.

ב. עמדות הנחקרים כלפי הנצחת חללי פעולות האיבה באופן כללי:

הנימוקים להשערת המחקר מתייחסים לסוגיית הנצחת חללי פעולות האיבה בישראל. משחר ימיה, סבלה מדינת ישראל ממלחמות ומפיגועי טרור. ריבוי הפיגועים, הנפגעים והנרצחים הובילו לוויכוח ומאבק ציבורי בנוגע להכרתה של המדינה באחריותה לזכרם ולהנצחתם של אזרחי מדינת ישראל שנהרגו בפיגועי טרור.

להנצחה חשיבות רבה בהתמודדות עם האבל האישי והחברתי. ההנצחה היא סוג של אמירה: כל עוד אהוב ליבנו מונצח משמע הוא קיים, הוא לא נעלם, הוא כאן. לנצח. יש מגוון רחב של דרכים להנצחה, ספרים, שירים, סרטים, קריאת שמות רחובות ומוסדות ציבור (בתי ספר, בתי חולים), גינות ציבוריות, מלגות, הקדשת עבודות, קריאת שם של אדם אחר על שם הנפטר ובשנים האחרונות בעידן טכנולוגי מתקדם, גם אתרי הנצחה וירטואליים ברשת האינטרנט.

ההנצחה מאפשרת לאנשים שלא הכירו את הנרצחים, להכירם, ללמוד עליהם והכי חשוב לזכור אותם.

נציגי משפחות חללי פעולות האיבה, תובעים מהמדינה הכרה והלאמה של המתים. הם דורשים להגדיר את הטרור כמלחמה ואת חלליה כחללי מערכות ישראל, ולהשוות בין פעולות ההנצחה והזיכרון של שתי הקבוצות. קהילת נפגעי פעולות האיבה אינה זוכה להכרה המגיעה לה בכל מה שקשור לנושא ההנצחה.

כלל העמדה: בדיקת כל ההיגדים בשאלון הראתה כי ממוצע תשובותיהם של המורים הוא 2.09

ומוצע תשובותיהם של התלמידים 1.98 ממצא זה מעיד שלתלמידים עמדה חיובית יותר אך ההבדל בין עמדתם לבין זו של מורים אינו מובהק וניתן לומר שכלל הנבדקים הביעו עמדה חיובית כלפי הכלתם של חללי פעולות האיבה במשפחת השכול.

בחרנו 2 היגדים לכל אחד מהרכיבים (רגשי, התנהגותי, חשיבתי) על מנת להציג ולהסביר את תוצאות המחקר:

הרכיב הרגשי בעמדה מתייחס להיגדים 1,3,7,11,16,17.

הממצאים לגבי רכיב זה הם:

ממוצע תשובותיהם של המורים: 2.13

ממוצע תשובותיהם של התלמידים: 1.92

ממצא זה מעיד שלתלמידים עמדה חיובית יותר מאשר למורים באופן מובהק.

אדגים שני היגדים המתייחסים לרכיב זה:

היגד 11: " מרגיז אותי שיש בארץ ישובים שעושים גני זיכרון נפרדים לחללי צה"ל ולחללי פעולות האיבה"

ממוצע תשובותיהם של המורים 2.333

ממוצע תשובותיהם של התלמידים 2.433

ממצא זה מעיד שלמורים עמדה חיובית יותר אך ההבדל בין עמדתם לבין זו של התלמידים אינו מובהק.

היגד 17: " מרגיז אותי שמתייחסים למי שנרצח בפעולות איבה באל חלל מערכות ישראל"

ממוצע תשובותיהם של המורים 2.07

ממוצע תשובותיהם של התלמידים 1.87

מן הראוי לציין שהיגד זה הוא הפוך לכיוון בדיקת העמדה, כלומר, היה צורך להפוך את ניקוד התשובות כך שתשובה 1 קיבלה 4 נקודות, 2 קיבלה 3 וכן הלאה, ולכן בהיגד זה התשובות היו לא מסכים ובהחלט לא מסכים אותן הפכנו לניקוד נמוך כיון שאי הסכמה להיגד זה מעידה על עמדה חיובית כלפי השוואת ההנצחה של חללי פעולות האיבה וחללי צה"ל. עמדת התלמידים חיובית יותר באופן מובהק מעמדת המורים ברכיב הרגשי כלומר רגשותיהם של התלמידים הם בעוצמת רגשות גבוהה וחיובית מאשר אצל המורים.

הרכיב ההתנהגותי בעמדה מתייחס להיגדים 2,6,8,9,10 .

הממצאים לגבי רכיב זה הם :

ממוצע תשובותיהם של מורים : 2.273

ממוצע תשובותיהם של התלמידים : 2.40

ממצא זה מעיד שלמורים עמדה קצת יותר חיובית יותר מאשר לתלמידים ברכיב ההתנהגותי, כלומר המורים מעידים על עצמם כי הם מוכנים לעשות יותר למען הנצחת חללי פעולות האיבה. אדגים שני היגדים המתייחסים לרכיב זה :

היגד 2: "אני מוכן לתרום למען פעולות הסברה על הצורך להכיל גם את חללי פעולות האיבה בהיכל ההנצחה"

ממוצע תשובותיהם של המורים 2.36

ממוצע תשובותיהם של התלמידים : 2.3

בהיגד זה לא נמצא הבדל בין עמדת המורים לתלמידים, לעומת זאת **בהיגד מספר 8** : אם היה משאל עם בנושא מי זכאי להיכנס להיכל ההנצחה הייתי מצביע למען הכללתם של נפגעי פעולות האיבה" נמצאו הבדלים מובהקים.

ממוצע תשובותיהם של המורים : 1.96

ממוצע תשובותיהם של תלמידים : 1.66

כלומר במקרה זה עמדתם של התלמידים כלפי משאל עם למען חללי פעולות האיבה הינה חיובית יותר באופן מובהק מאשר זו של המורים.

ראוי לציין **שהיגד 6** המתייחס להפצה בפייסבוק את המחאה על ההחלטה לא לכלול את חללי פעולות האיבה בהיכל ההנצחה, לא זכה לעמדה חיובית לא אצל המורים 2.5 ולא אצל התלמידים 3.1. התוצאות להיגד זה היו השליליות ביותר לכל ההיגדים שנבדקו. כלומר לא המורים ולא התלמידים יהיו מוכנים להפיץ בפייסבוק את מחאתם על ההחלטה שלא לכלול את חללי פעולות האיבה בהיכל ההנצחה.

הרכיב החשיבתי בעמדה מתייחס להיגדים 4,5,12,13,14,15,18 .

הממצאים לגבי רכיב זה הם :

ממוצע תשובותיהם של המורים : 2.01

ממוצע תשובותיהם של התלמידים : 1.74

ממצא זה מעיד שלתלמידים עמדה חיובית יותר באופן מובהק מאשר למורים ברכיב החשיבתי.

אזגים שני היגדים המתמייחסים לרכיב זה :

היגד 15 : " לדעתי המדינה צריכה לעזור למשפחות חללי פעולות האיבה בדיוק כמו לחללי מערכות ישראל"

ממוצע תשובותיהם של המורים 2

ממוצע תשובותיהם של התלמידים 1.33

ממצא זה מעיד שלתלמידים עמדה חיובית יותר באופן מובהק מאשר למורים בהיגד חשיבתי זה.

היגד 14 : " לדעתי לחללי פעולות האיבה לא צריך לעשות אזכרה לאומית אלא אזכרה ע"י

המשפחה בתאריך הפיגוע"

ממוצע תשובותיהם של המורים 1.8

ממוצע תשובותיהם של התלמידים 1.66

גם היגד חשיבתי זה הוא הפוך לכיוון הבדיקה ולכן התשובות בשאלונים היו אי הסכמה שהוחלפה

לניקוד נמוך של הסכמה כדי לבדוק את כיוון העמדה. הממצאים מעידים שלתלמידים עמדה

חיובית יותר באופן מובהק מאשר למורים.

לסיכום, נראה שהשערת המחקר אוששה שכן ברוב ההיגדים שנבדקו **עמדת התלמידים חיובית**

יותר מזו של המורים.

ביקורת עצמית על העבודה:

עבודת השדה נערכה על מספר קטן של נבדקים שאינם מייצגים אלא את עצמם בלבד. לא ניתן להכליל ממצאי עבודה זו על כלל המורים או התלמידים בארץ שכן מעבר לכך שהמדגם לא מייצג מבחינה מספרית הוא גם נערך במקום אחד, בבית ספר אחד, במרכז הארץ.

מן הראוי לציין שההבדל בין המורים לתלמידים מתייחס, במציאות הישראלית, לעובדה שהמורים חוו מלחמות ושכול ואילו התלמידים בשל גילם הצעיר לשמחותינו לא חוו מלחמות. התלמידים מכירים את חללי מערכות ישראל בעיקר דרך בית הספר המנציח באופן שווה את חללי פעולות האיבה וחללי מערכות ישראל. המורים לעומת זאת מכירים הנצחה בבתי קברות צבאיים והנצחה נפרדת לחללי פעולות האיבה.

בבית הספר בו נערך המחקר, רשומים על גבי קיר הזיכרון 12 נופלים. מתוכם 4 במלחמות ישראל 2 חללי פעולות איבה ו-6 שמתו במהלך שרותם הצבאי. נראה כי נתונים אלה עשויים לגרום לכך שבקרב התלמידים בבית הספר לא אמור להיות הבדל בין הסוגים השונים של הנופלים. בנוסף נעשה לאחרונה בבית הספר פרויקט הנצחת בוגרי ביי"ש שנפלו שכלל כתיבת ספרי הנצחה וגם כאן לא היה הבדל בסוגים השונים של הנופלים. דברים אלה עשויים להשפיע על עמדתם החיובית של התלמידים לכלול את חללי פעולות האיבה במשפחת השכול.

הצעות למחקרי המשך:

נושא ההנצחה הוא בעל משמעות חשובה בשיח הישראלי ולכן ראוי שייבדק על כמות נבדקים גדולה ומייצגת את כלל האוכלוסייה. בעבודתנו, חשבנו לבדוק גם הבדלים בין מי שמכירים באופן אישי נפגעי פעולות איבה לבין מי שאינם מכירים ושאלה כזו הופיעה בשאלון. בסופו של דבר לא הוצגו הנתונים כיון שבקרב התלמידים הרוב המוחלט לא הכירו ובקרב המורים כמחציתם לא הכירו. אם היו נבדקים רבים יותר בקרב המורים מעניין יהיה לבדוק את הקשר עם ההכרות האישית תשפיע על העמדה כלפי הנצחה שלהם.

מחקר המשך נוסף יכול לעסוק בסוגיית עמדת הנצחת חללי פעולות האיבה בקרב נבדקים שיקריהם הם חללי צה"ל.

מעניין גם לבדוק האם ימצא הבדל בעמדתם של משפחות חללי צה"ל שנפלו בקרבות לעומת אלא שיקריהם מתו בעת שרותם ממחלות או מתאונות דרכים. סוגיה נוספת שמעניין לבדוק אותה היא האם עמדתם של מי שחשופים באופן תמידי במהלך שנים לא מעטות לפעולות איבה כנגד אזרחים, כמו תושבי עוטף עזה, שונה מזו של אנשים המתגוררים במרכז הארץ ואינם חשופים ברמה היומיומית לפעולות מסוג זה.

סיכום:

משפחות חללי פעולות האיבה, שואפות להיכלל באובדן הציבורי לאומי כבעלי אובדן מוכר ומוקר במרחב הישראלי. הן מבקשות שיכירו ביקיריהן כשותפים למלחמת הישרדותו של העורף הישראלי גם אם אינם לובשי מדים. הן מעוניינות שיראו באבן, בהנצחת קרבנותיהם, כשווים לחללי מערכות ישראל. הן מעוניינות להיות שייכות למשפחת השכול.

נציגי משפחות חללי פעולות האיבה, תובעים מהמדינה הכרה והלאמה של המתים. הם דורשים להגדיר את הטרור כמלחמה ואת חלליה כחללי מערכות ישראל, ולהשוות בין פעולות ההנצחה והזיכרון של שתי הקבוצות.

בפרויקט ניסיתי לבדוק מה חושבים תלמידים ומורים בנוגע להנצחתם של חללי פעולות האיבה בכלל ועל הנצחתם בהיכל ההנצחה הלאומי בפרט.

ראיתי כי באופן כללי הן עמדתם של המורים ושל התלמידים היא חיובית כלפי כל מה שקשור בהנצחת חללי פעולות האיבה. אני תקווה כי מדינת ישראל, ראשיה ואנשיה ידעו לסיים את הוויכוח סביב נושא הנצחתם של חללי פעולות האיבה. "הגיע הזמן להגדיר את כל מי שנהרג ונרצח חלל מערכות ישראל. מעל הכל יש לתת לכל משפחות השכולות הרגשה אמיתית של שותפות גורל ומסגרות זיכרון זהות" (צור, מנדלביץ', קרמן 2004).

פרויקט זה תרם לי רבות בהבנת נושא המחקר ולא פחות מכך בקשיים ובמורכבות של בדיקת עמדות באופן מעשי.

ביבליוגרפיה (של הפרויקט והסמינריון)

- ארגון נפגעי פעולות האיבה, (2012), ניוזלטר (22) 1-30, אוחזר נובמבר 2013
<http://www.irgun.org.il/html5/web/9021/magazine22.pdf>
- ארגון נפגעי פעולות האיבה (2014), פרוטוקול ישיבת ועדת ההנצחה.
בייט-מרום, ר. (1986). **שיטות מחקר במדעי החברה**. האוניברסיטה הפתוחה, 1-8 יחידות
בר-זהר, א'. (2012) **השרים אישרו הקמת היכל זיכרון בהר הרצל ב-40 מיליון ש**, 'באתר הארץ',
אוחזר בינואר 2014 <http://www.haaretz.co.il/news/education/1.1691344>
- ביצור, א'. (ח"ת), "מעמד העורף בתפיסת הביטחון של ישראל", מערכות (426) 13-19.
גלילי, ל'. (2005) "טקסי יום הזיכרון משנים את אופיים", בתוך ה"ארץ",
1.2.14 <http://news.walla.co.il/?w=9/713979> אוחזר בתאריך 1.2.14
- דביר, נ' (2010). "אדריכלות עם שכול", עכבר העיר, אוחזר בינואר 2014
http://www.mouse.co.il/CM.articles_item,1042,209,48592.aspx
- דהאן, י'. (2007). **צדק גלובאלי.. תיאוריות של צדק חברתי** פרק ט', עמודים 171-192
האוניברסיטה המשודרת
- דהאן, י'. (2007). **רב תרבותיות וצדק חברתי. תיאוריות של צדק חברתי**. פרק ח', עמודים 146-170
האוניברסיטה המשודרת.
- דרורי, ז'. לבל, א'. (2005) "הכרה או השתייכות?" בתוך מסה, 94-105
- הכנסת, (1950), חוק "משפחות חיילים שנספו במערכה" (תגמולים ושיקום), תש"י-1950, אוחזר
מאתר הכנסת: <http://www.knesset.gov.il/review/>
- הכנסת, (1963) חוק יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל התשכ"ג – 1963, אוחזר מאתר הכנסת
http://www.knesset.gov.il/laws/special/heb/chok_yom_hazikaron.htm
[data/heb/law/kns1_fallen.pdf](http://www.knesset.gov.il/data/heb/law/kns1_fallen.pdf)
- הכנסת (1970) חוק התגמולים לנפגעי פעולות איבה, תש"ל-1970, אוחזר מאתר הכנסת
www.knesset.gov.il/privatelaw/data/18/4274.rtf
- המוסד לביטוח הלאומי, נפגעי פעולות האיבה, אוחזר מאתר המוסד לביטוח לאומי
http://www.btl.gov.il/benefits/victims_of_hostilities/Pages/default.aspx
- המוסד לביטוח לאומי, אתר "לעד", <http://laad.btl.gov.il/Web/He/About/Default.aspx>, אוחזר ב 10.1.2014
- ויצטום, א'. מלקינסון, ר'. (1993) "שכול והנצחה: הפנים הכפולות של המיתוס הלאומי" בתוך:
מלקינסון, ר'. רובין ש'. ויצטום, א' (עורכים), **שכול והנצחה בחברה הישראלית**, ירושלים.
- ועדת מלץ, 2000. הוועדה להנצחת חללי פעולות האיבה והטרור בראשותו של שופט בית המשפט
העליון בדימוס יעקב מלץ, משרד ראש הממשלה, ירושלים.
- טיילור, צ'. (2005). "הפוליטיקה של ההכרה". בתוך: אוהד נחתומי (עורך). **רב תרבותיות במבחן
הישראליות**. ירושלים: הוצאת מאגנס. עמ' 21-52.

- ינאי, א'. (1993), "הסיוע לאזרחים נפגעי פעולות איבה", ביטחון סוציאלי, 40, עמ' 35-53
- ינאי אורי, 2007. "נפגעי איבה בישראל: אתגרים בהגשת טיפול וסיוע" ביטחון סוציאלי, 73, עמ' 11-39
- לב, א', "שכולים מדרגה שנייה"-משפחות חללי הטרור והפסיכולוגיה הפוליטית של השיקום בתוך עיונים בתקומת ישראל, כרך 22 (2012) עמ' 359-398
- לב, א'. (2013) "אובדן לא מוקר: שכול אנטי הגמוני ומסגור מחדש של טראומה", אוחר
 בינואר 2014 [/https://www.academia.edu/4138792](https://www.academia.edu/4138792)
- מנדלביץ י'. קרמן ר'. צור, י'. (2004) "היררכיית השכול-יש דבר כזה, נייר עמדה- כנס שדרות לחברה.
- מנדלביץ י'. קרמן ר'. צור, י'. (2004) "אפליה בין חללים" אוחר בתאריך 27.1.2014
<http://www.haaretz.co.il/opinions/1.958628>
- מוסה, ג'. (1993), הנופלים בקרב: עיצובו מחדש של זכרון שתי מלחמות העולם, עם עובד, תל אביב.
- מנדלביץ, י' (2012). "הממשלה החליטה להקים את היכל ההנצחה ללא חללי הטרור" אוחר ב 3.1.2013
<http://www.mako.co.il/news-columns/Article-8a38753aee5e631018.htm>
- משרד הביטחון, אגף משפחות והנצחה 'הכרה כהורה שכול לצורך קבלת זכויות' אוחר בינואר 2014
<http://www.mishpahot-hantzaha.mod.gov.il/he-il/ShikumF/PrivilegesParents/BasicPrivileges/zhoyot.htm>
- משרד הבטחון, אוחר בינואר 2014 <http://www.mod.gov.il/pages/heritage/hantzaha.asp>
<http://www.izkor.gov.il/HantsachaWays.aspx>
- משרתת ישראל, (6.7.2011), **תשדיר שירות לעירנות לחפצים חשודים** (קובץ וידאו) אוחר בפברואר 2014, מתוך <http://www.youtube.com/watch?v=TpMwc72MqPs>
- משרד החינוך והתרבות, היחידה לבטחון ושעת חרום, (16.10.2006) **חפץ חשוד- אתה יודע ואת יודעת בחפץ חשוד אסור לגעת**, (קובץ וידאו) אוחר בפברואר 2014 מתוך <http://www.youtube.com/watch?v=0iilP5XE8Oo>
- סיון, ע'. (1991), דור תש"ח: מיתוס, דיוקן וזיכרון. תל אביב.
- סיון, ע' (ח"ת) הנצחה במשבר, משרד הביטחון אוחר ב 8.1.2014
<http://www.izkor.gov.il/Page.aspx?pid=28>
- עזריהו, מ'. (1995) פולחני מדינה: חגיגות העצמאות והנצחת הנופלים בישראל, 1948-1956 המרכז למורשת בן גוריון, באר שבע, עמ' 8-10
- צור, י'. 2006. "העלמות אזכור חללי העורף מהשיח הציבורי" אתר מאמרים <http://www.articles.co.il/article/4614> אוחר בינואר 2014
- צור, י'. (2007) אתר אינטרנט "ארץ זוכרת יושביה" אוחר בספטמבר 2013
<http://http://www.ezy.co.il/>
- פרידמן, י' (2006). **מדידה והערכה של תכניות חברתיות וחנוכיות**. ירושלים: מכון הנרייטה סאלד

פרייזר, נ'. 1995 מחלוקה להכרה דילמות של צדק בעידן "פוסט סוציאליסטי".

קינן, ע', 2012, "כאילו היא פצע נסתר", הוצאת ספרים עם עובד.

רייס, א'. (2003) רבותי ההיסטוריה חוזרת, אוחר בתאריך 27.1.14
<http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-2497793,00.html>

שדה-בק, ל' (ח"ת) **מלחמת העורף - הנצחתם של קורבנות פעולות איבה באינטרנט**, מסה 80-93

שחק, צ'. (ח"ת) דבר היו"ר, ארגון נפגעי פעולות האיבה. אוחר ב 10.1.2014
<http://www.irgun.org.il/html5/? id=12410&did=9021&g=10867&title>

שמיר, א'. 1996 הנצחה וזיכרון. תל אביב

שמיר, א'. (ח"ת) שינויים בנוסח ה"זכור" היחידה לתיעוד מחקר היסטורי, משרד הביטחון
אוחר ב 8.1.2014 http://www.izkor.gov.il/Tfilat_izkor.aspx

Butler, j. 2009. Frame of War: When is Life Grievable? Verso ,London

Liav Sade-Beck, Mourning and Memorial culture on the Internet: The Israeli case
<http://www.ezy.co.il/sitefiles/file/sadebeck.pdf>

Perez, G.M. 2010. A Tail of Two Barrios: Puerto Rican Youth And The Politics of Belonging, Souls: A Critical of Black Politics And Society. 39-47

Taylor, C. (1997). The politics of recognition. In: A. Heble, D. Palmateer Pennee & J.R. Struthers (Eds), New Contexts of Canadian Criticism, (pp. 98-131), Peterborough, Canada: Broadview Press.